

ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ
ΣΤΡΑΤΟ ΕΛΛΑΔΑΣ

Διαδρομές του γυναικείου κινήματος στον
Μεσοπόλεμο, την Εθνική Αντίσταση και τον ΔΣΕ

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Αθήνα Ιούλης 2021

ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ ΕΛΛΑΔΑΣ

Διαδρομές του γυναικείου κινήματος στον
Μεσοπόλεμο, την Εθνική Αντίσταση και τον ΔΣΕ

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Αθήνα Ιούλης 2021

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	7
2. Το γυναικείο κίνημα στον Μεσοπόλεμο.....	13
3. Οι γυναίκες στην Εθνική Αντίσταση 1941-1944.....	23
4. Οι γυναίκες στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας 1946-1949....	34
4.1. Οι πρώτες μαχήτριες του ΔΣΕ	39
4.2. Οι γυναίκες στη μάχη.....	48
4.3. Γυναίκες-στρατιώτες.....	52
4.4. «Η ξεχωριστή πολιτική δουλειά στις γυναίκες».....	58
5. Επίλογος.....	67
Βιβλιογραφία.....	72

1. Εισαγωγή

Αν θέλαμε να δώσουμε μια επιγραμματική απάντηση στο ερώτημα τι ήταν ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ), θα λέγαμε ότι ήταν ο λαϊκός στρατός που πραγματοποίησε την πιο ολοκληρωμένη απόπειρα επαναστατικού μετασχηματισμού της Ελλάδας από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Ή, αλλιώς, η δύναμη εκείνη που μορφοποίησε πιο ανάγλυφα από ποτέ την ιστορική δυνατότητα για μια Ελλάδα των λαϊκών τάξεων, για μια Ελλάδα ανεξάρτητη, δημοκρατική, σοσιαλιστική. Υπό αυτήν την έννοια, θα μπορούσαμε να ορίσουμε το ΔΣΕ- και κατ' επέκταση το ΚΚΕ ως τον πολιτικό, ιδεολογικό και οργανωτικό του πυρήνα- ως την κινητήρια δύναμη ενός ιστορικού μπλοκ¹, μια πλατιάς δηλαδή συμμαχίας των υποτελών τάξεων, η οποία στην παρούσα στιγμή της εγχώριας και διεθνούς ταξικής πάλης των ετών 1946-1949 ξεδιπλώσε μια ριζικά διαφορετική στρατηγική για τη χώρα σε απόλυτη ρήξη με την αστική τάξη και τον ιμπεριαλισμό. Μια στρατηγική που θεμελίωσε μέσα από την επιστημονική ανάλυση της ελληνικής ιστορίας και των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων, τη δυνατότητα της επαναστατικής αλλαγής και του κοινωνικού μετασχηματισμού, ως δυνατότητα βιώσιμη και ρεαλιστική, ικανή να επιλύσει τα ζωτικά επίδικα των λαϊκών τάξεων².

1. Η έννοια του «ιστορικού μπλοκ» (ή συνασπισμού) αποτελεί μία από τις κεντρικές ιδέες της σκέψης του Α. Γκράμσι, την οποία ο ιδρυτής του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας και ηγετικό στέλεχος της Κομμουνιστικής Διεθνούς εισάγει και αναπτύσσει στο έργο του *Τετράδια της φυλακής*. Συνοπτικά θα λέγαμε ότι το ιστορικό μπλοκ είναι το υποκείμενο του επαναστατικού κοινωνικού μετασχηματισμού· η, υπό την ηγεμονία της εργατικής τάξης και την καθοδήγηση του Κομμουνιστικού Κόμματος (συλλογικού ηγεμόνα), επαναστατική συμμαχία των υποτελών τάξεων. Η συμμαχία αυτή ενσωματώνει και συνδυάζει το σύνολο των πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών πρακτικών οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν στο να καταστούν οι υποτελείς τάξεις μια ιστορική δύναμη ικανή να εκκινήσει μια διαδικασία επαναστατικού κοινωνικού μετασχηματισμού.

2. Άρης Σειρηνίδης, Όλοι στ' άρματα, όλα για τη νίκη! Ο λαϊκός επαναστατικός πόλεμος του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας 1946-1949, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2021.

Μια emphaticή έκφραση αυτής της στρατηγικής υπήρξε εκείνη που εκδηλώθηκε με την πρωτοφανή σε μαζικότητα και δυναμισμό συμμετοχή των γυναικών στον ΔΣΕ. Ο ΔΣΕ αποτέλεσε την κορύφωση της διαδικασίας ριζοσπαστικοποίησης του γυναικείου ζητήματος στην Ελλάδα, που ξεκίνησε με την εμφάνιση στις αρχές του 20ου αιώνα των πρώτων σοσιαλιστικών οργανώσεων και στη συνέχεια με την ίδρυση του ΚΚΕ το 1918 και τη ραγδαία ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος στον Μεσοπόλεμο και αργότερα στην περίοδο της Εθνικής Αντίστασης 1941-44.

Γενικεύοντας την εμπειρία του γυναικείου κινήματος όλης της προηγούμενης περιόδου και αναβαθμίζοντας σε θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο παλαιότερες επεξεργασίες του κόμματος γύρω από το γυναικείο ζήτημα, ο ΔΣΕ διαμόρφωσε τους όρους για ένα σύγχρονο πλαίσιο επικοινωνίας με τις εκατοντάδες χιλιάδες των γυναικών των λαϊκών τάξεων που βίωναν τη διπλή καταπίεση ως εργαζόμενες και ως γυναίκες. Χωρίς επαναστατική θεωρία δεν υπάρχει επαναστατικό κίνημα έλεγε ο Λένιν, και αυτό στην περίπτωση της μαζικής στράτευσης των γυναικών στο ΔΣΕ επιβεβαιώνεται απόλυτα. Χωρίς ένα επαναστατικό πλαίσιο ερμηνείας, ανάγνωσης και ανάλυσης του γυναικείου ζητήματος η επίκληση της συμμετοχής των γυναικών στο ΔΣΕ θα αποτελούσε κενό γράμμα, κατ' αντιστοιχία θα λέγαμε όπως χωρίς το συγκεκριμένο πλαίσιο θεώρησης της νεοελληνικής πραγματικότητας από το ΚΚΕ θα ήταν αδύνατο να συγκροτηθεί ο ΔΣΕ.

Το θεμελιακό στοιχείο που συγκροτεί το επαναστατικό πλαίσιο ανάγνωσης του γυναικείου ζητήματος από το ΚΚΕ, είναι η τοποθέτηση του στην ιστορική ταξική του διάσταση. Το γυναικείο ζήτημα, αν ως τέτοιο ορίσουμε το σύνολο των οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών ανισοτιμιών και διακρίσεων που εκδηλώνονται σε όλο το εύρος της κοινωνικής και προσωπικής ζωής της γυναίκας, αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ταξικής εκμεταλλευτικής κοινωνίας, άρα και αναπόσπαστο στοιχείο της ταξικής πάλης. Η ιστορική του ρίζα βρίσκεται στην εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, συγκεκριμένα στη φάση της μετάβασης από το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα στην πρώτη ταξική κοινωνία της ιστορίας, τη δουλοκτητική κοινωνία. Για το ιστορικό αυτό γεγονός ο Ένγκελς έλεγε:

«Το γυναικείο φύλο υπέστη την κοσμοϊστορική του ήττα»³. Η γυναικεία εργασία απώλεσε τον κοινωνικό της χαρακτήρα, η οικογένεια μετατράπηκε σε μονογαμική για τη γυναίκα, ενώ τότε θεσμοθετήθηκε το πατριαρχικό δίκαιο και εγκαθιδρύθηκε η κυριαρχία του άνδρα πάνω στη γυναίκα σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Υπό αυτό ακριβώς το πρίσμα, η πατριαρχία δεν προσλαμβάνεται από την κομμουνιστική κοσμοθεωρία ως μια αυτόνομη κοινωνική δομή, αλλά ως παράγωγο του ταξικού διαχωρισμού της κοινωνίας. Ως τέτοια εδράζεται και απορρέει από τις οικονομικές εκμεταλλευτικές σχέσεις και μεταβάλλεται με την εξέλιξη του εκμεταλλευτικού συστήματος, παράγοντας έμφυλες σχέσεις εξουσίας και διαχωρισμούς. Χαρακτηριστική είναι η φράση της Αλεξάντρας Κολλοντάι, από κείμενο που γράφτηκε την περίοδο της νίκης της Σοβιετικής Επανάστασης: «Η θέση της γυναίκας είναι πάντα συνέπεια του είδους της εργασίας που προσφέρει στη συγκεκριμένη στιγμή εξέλιξης ενός συγκεκριμένου κοινωνικό-οικονομικού συστήματος»⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο, η θέση της γυναίκας στις συνθήκες του καπιταλισμού θα καθοριστεί από τη -δυνατότητα- επιστροφής της στην κοινωνική παραγωγή, ως μισθωτής εργατικής δύναμης. Ειδικότερα, με τη ανάπτυξη της βιομηχανίας, και την πλήρη υπαγωγή της εργασίας στο Κεφάλαιο, ο γυναικείος πληθυσμός θα αποτελέσει μια τεράστια δεξαμενή εργατικής δύναμης για τους καπιταλιστές. Όπως έγραφε ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο»: «Η εργασία συνεπώς των γυναικών και των παιδιών ήταν το πρώτο πράγμα που αγοράστηκε από τους καπιταλιστές που χρησιμοποιούσαν μηχανές [...] Η εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών και των παιδιών αποτελεί την τελευταία λέξη της κεφαλαιοκρατικής χρησιμοποίησης των μηχανών»⁵.

3. Φρίντριχ Ένγκελς, Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975, σελ. 59.

4. Αλεξάντρα Κολλοντάι, Το γυναικείο ζήτημα από την πρωτόγονη κοινωνία στη σημερινή εποχή, εκδ. Πύλη, Αθήνα, 1987, σελ. 15.

5. Καρλ Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμ.1., εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σελ. 410.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, ο καπιταλισμός θα ενσωματώσει τη γυναικεία εργασία ως πηγή φθηνής και πειθαρχημένης εργασίας και ως τμήμα του εφεδρικού εργατικού στρατού, ενώ παράλληλα θα διατηρήσει το πατριαρχικό κεκτημένο των προηγούμενων εκμεταλλευτικών συστημάτων. Η αντίφαση που εμφανίζει ο καπιταλισμός, από τη μια να ανοίγει τις πόρτες της κοινωνικής παραγωγής στις γυναίκες και από την άλλη να διατηρεί το πατριαρχικό πλαίσιο που τις κρατούσε κλεισμένες στο ιδιωτικό νοικοκυριό, στην πραγματικότητα έρχεται να διευρύνει το πλαίσιο της γυναικείας καταπίεσης, διαμορφώνοντας παράλληλα τους όρους για την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος χειραφέτησης.

Θα χρειαστεί να περάσουν πολλές δεκαετίες και να συντελεστούν κατά τη διάρκεια τους πολύ μεγάλες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές παγκόσμια, ώσπου το σκληρό πατριαρχικό περιβάλημα του εποικοδομήματος ακόμα και ανεπτυγμένων καπιταλιστικά κρατών να διαρραγεί, προκειμένου να αντιστοιχηθεί με την αντικειμενική πραγματικότητα που δημιουργούσε η ολοένα αυξανόμενη εισοδος των γυναικών στην κοινωνική παραγωγή. Σε κάθε πάντως περίπτωση όλα τα γυναικεία δικαιώματα που θα κατακτηθούν θα είναι, όπως άλλωστε όλα τα αστικά δικαιώματα, μερικά και μονίμως διακυβεζόμενα και σε καμία περίπτωση δεν θα εξασφαλίζουν ούτε τυπικά ούτε πολύ περισσότερο ουσιαστικά την ισοτιμία ανάμεσα στα δύο φύλα.

Μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα, οι γυναίκες θα εξακολουθούν να υφίστανται ένα αυστηρό πλαίσιο απαγορεύσεων και περιορισμών, με κορυφαίο αυτό τη μη αναγνώρισης του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Και αυτό όπως θα διακηρύξει το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα της εποχής, δεν αποτελούσε κάποιου είδους στρέβλωση του συστήματος η οποία με την πάροδο των χρόνων και την ακόμα μεγαλύτερη καπιταλιστική ανάπτυξη θα εκλείψει, αλλά δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εγγεγραμμένο στην ίδια του τη φύση και ως τέτοιο δε θα πάψει ποτέ να υφίσταται.

Όπως έλεγε, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, η γερμανίδα κομμουνίστρια Κλάρα Τσέκιν, σε μια θέση που υπήρξε για τα κόμματα της Κομμουνιστικής Διεθνούς προμετωπίδα: «Η χειραφέτηση των γυναικών, όπως όλης της ανθρωπότητας, θα γίνει

πραγματικότητα μόνο τη μέρα που η εργασία θα χειραφετηθεί από το κεφάλαιο. Μόνο στη σοσιαλιστική κοινωνία οι γυναίκες, όπως και οι εργαζόμενοι, θα έχουν πλήρη δικαιώματα».⁶

Την ίδια στιγμή, η πραγματικότητα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στη Σοβιετική Ένωση ερχόταν να επιβεβαιώσει την απελευθερωτική δύναμη της προλεταριακής επανάστασης. Παρά το βαρύ φορτίο αιώνων κοινωνικής και πολιτισμικής καθυστέρησης που κληροδότησε από την Τσαρική Ρωσία, η Σοβιετική Ένωση θα επιτύχει σε λίγα μόνο χρόνια πρωτόγνωρα άλματα σε σχέση με το γυναικείο ζήτημα. Δεν είναι απλά η κατοχύρωση στο Α' Σοβιετικό σύνταγμα (1918) της πλήρους πολιτικής ισοτιμίας των γυναικών, η ψήφιση σειράς νόμων για τα κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα της γυναίκας, οι νόμοι για την προστασία της μητρότητας, η αναγνώριση του δικαιώματος στην άμβλωση, η ριζική τροποποίηση του οικογενειακού δικαίου, η αποποινικοποίηση της ομοφυλοφιλίας. Είναι μια νέα πρωτοποριακή θεώρηση συνολικά για τις κοινωνικές σχέσεις, η οποία δεν αρκείται στις κατακτήσεις στο νομικό επίπεδο, αλλά θέλει να κάνει την ισοτιμία ανάμεσα στα δύο φύλα ουσιαστικό βίωμα της νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Τα λόγια του Λένιν είναι χαρακτηριστικά:

«[...] Όσο πιο παστρικά όμως καθαρίζουμε το έδαφος από τη σαβούρα των παλιών αστικών νόμων και θεσμών, τόσο πιο ξεκάθαρο γίνεται για μας ότι πρόκειται μονάχα για το καθάρισμα του εδάφους πριν από την ανοικοδόμηση, όχι όμως ακόμη και για την ίδια την ανοικοδόμηση. Η γυναίκα εξακολουθεί να είναι σκλάβο του σπιτικού, παρ' όλους τους απελευθερωτικούς νόμους, γιατί την πιέζει, την πνίγει, την αποβλακώνει, την ταπεινώνει το μικρό σπιτικό νοικοκυριό, που την καρφώνει στην κουζίνα και στα παιδιά και σπαταλά την εργατική της δύναμη σε μια δουλειά μέχρι εξωφρενισμού, μη παραγωγική, τιποτένια, εκνευριστική, αποβλακωτική, βασανιστική. Η πραγματική απελευθέρωση της γυναίκας, ο πραγματικός κομμουνισμός θα αρχίσει μόνο εκεί και τότε, όπου κι όταν αρχίσει η μαζική πάλη (καθοδηγούμενη από το προλεταριάτο που κατέχει την κρατι-

6. «Για την απελευθέρωση της γυναίκας!», Ομιλία της Κλάρας Τσέτκιν στο Διεθνές Συνέδριο Εργατών στο Παρίσι (19 Ιουλίου 1889).

κή εξουσία) ενάντια σ' αυτό το μικρό σπιτικό νοικοκυριό, ή πιο σωστά η μαζική ανασυγκρότησή του σε μεγάλο σοσιαλιστικό νοικοκυριό»⁷.

Σοβιετική αφίσα του 1926 με τίτλο «Οι χειραφετημένες γυναίκες χτίζουν το σοσιαλισμό»

7. Β.Ι. Λένιν, «Η μεγάλη πρωτοβουλία», Άπαντα Λένιν, τόμ. 39, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982,σελ. 23.

2. Το γυναικείο κίνημα στο Μεσοπόλεμο

Η αφομοίωση των βασικών αρχών της μαρξιστικής θεωρίας αποτέλεσε για το νεαρό ΚΚΕ της δεκαετίας του 1920 το πρώτο βήμα για τη διατύπωση των γενικών του θέσεων για το γυναικείο ζήτημα. Ήδη από τη δημιουργία του, το 1918, εντάσσει στο προγραμματικό του λόγο πληθώρα αιτημάτων για την κοινωνική και πολιτική ισοτιμία της γυναίκας. Στο πρώτο πρόγραμμα του ΣΕΚΕ το 1918, σε διαφορετικά σημεία υπήρχαν αναφορές για την «πλήρη αστική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική εξίσωση των γυναικών προς τους άντρες, την κατάργηση όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του νόθου παιδιού, τη με το νόμο απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας για παιδιά και γυναίκες, τη με νόμο υποχρέωση των δήμων και κοινοτήτων να συντηρούν γυναικολογικά μαιευτήρια για τις γυναίκες των εργατών, με πλήρεις αποδοχές για 8 βδομάδες πριν και 8 βδομάδες μετά τον τοκετό»⁸.

Το συνέδριο επίσης ζήτησε να παραχωρηθεί στις γυναίκες το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι καθώς και την κατοχύρωση του πολιτικού γάμου. Ως προς το αίτημα της γυναικείας ψήφου, ήταν το μοναδικό κόμμα εκείνη την περίοδο που το υποστήριζε, υπό το σύνθημα «σφυρί, δρεπάνι και ψήφος στο φουστάνι», προσδίδοντας ωστόσο στο αίτημα ταξική χροιά και διαφοροποιούμενο υπό αυτήν την έννοια από αντίστοιχα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος της εποχής⁹. Ακόμη, το 1924

8. «Αι Αρχαί και το Πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ)», Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τόμ. 1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1975, σελ. 8

9. Χαρακτηριστικό αυτής της στάσης είναι το άρθρο της 'Ράικας' στον Ριζοσπάστη της 15/6/1925 με τίτλο οι «Προλετάρισσες και η γυναικεία ψήφος»: «Θέλουν ψήφο οι αστές για να συμπληρώσουν το κενό που αφήνει σ' αυτές η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Θέλουν ψήφο για να γίνουν και νομικά ανεξάρτητες, για να διαχειρίζονται μόνες την περιουσία τους, για να προστατεύουν καλύτερα την ιδιοκτησία τους!... Αν ζητάει το Κόμμα μας ψήφο για τις εργάτριες, αυτό το θέλουμε για να μας δοθεί η ευκαιρία να υψώσουμε το πολιτικό επίπεδο της εργάτριας, να την κάνουμε να πάρει συνείδηση των καθηκόντων της απέναντι στον εαυτό της και την τάξη της».

τιμάται για πρώτη φορά από το ΚΚΕ η 8η Μάρτη ως ημέρα μνήμης και αγώνα για την κοινωνική και ταξική χειραφέτηση της γυναίκας. Την ίδια περίοδο, θα αρχίσει και η συμμετοχή των πρώτων γυναικών στους εργατικούς αγώνες. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, εργάτριες συμμετείχαν στις απεργίες που ξεσπούσαν σε τομείς που απασχολούσαν μεγάλο αριθμό γυναικών, όπως τα υφαντουργεία, τα ταπητουργεία και η καπνοβιομηχανία, ενώ την ίδια περίοδο οι γυναίκες αγρότισσες έδιναν το παρόν στις μεγάλες πορείες πείνας του αγροτικού κόσμου. Κάποιες από αυτές τις γυναίκες μάλιστα, έχασαν και τη ζωή τους στα οδοφράγματα και τις περιφρουρήσεις μαχητικών απεργιών, όπως η καπνεργάτρια της Καβάλας Μαρία Χουσιάδου, που δολοφονήθηκε σε οδόφραγμα το 1924 και η έγκυος και μητέρα δύο παιδιών Βασιλική Γεωργαντζέλη, η οποία δολοφονήθηκε ύστερα από την επίθεση της αστυνομίας στην απεργιακή διαδήλωση των εργατών του «Παπαστράτου» στο Αγρίνιο το 1926.

Καπνεργάτριες στο Μεσοπόλεμο

«Απ' το 1924 αρχίζουν οι αγώνες των καπνεργατών. Μα το 1926 οι εργαζόμενοι αναστατώνονται ... Αρχίζουν οι κινητοποιήσεις. Κατεβαίνουν σε συλλαλητήρια. Οι γυναίκες συμπορεύονται με τους άντρες. Ανάμεσά τους και μια γυναίκα έγκυος. Είναι νέα, 28 με 30 χρόνων. Έχει δύο ήδη δύο παιδιά, τον

Γεράσιμο, 9 ετών και την Παρασκευή ή Βούλα που είναι 5 και πάει για το τρίτο. Λέγεται Βασιλική Γεωργαντζέλη. Αγωνίζεται μαζί με τους άνδρες για ένα καλύτερο αύριο για τα παιδιά της... Για αύξηση του μεροκάματου και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Η πορεία συναντά την αντίσταση των αστυνομικών, κάπου στις βενζίνες του Πολυχρόνη, κοντά στο πάρκο. Εκτελούν διαταγή, έτσι το πιστεύει η ηγεσία. Οι σφαίρες πέφτουν βροχή, βαρούν στο ψαχνό. Και αλίμονο! Στην τύχη, ίσως, σημαδεύουν τη μητέρα με το έμβρυο στην κοιλιά της, για να γίνει αυτή σύμβολο του ανθρώπινου, του γυναικείου αγώνα για κοινωνική δικαιοσύνη. Ήταν τότε έξι μηνών»¹⁰.

Το αποφασιστικό βήμα ωστόσο για την επαφή του κόμματος με τις πλατιές μάζες των γυναικών των λαϊκών τάξεων και την ένταξη τους στο κομμουνιστικό και γυναικείο κίνημα, πραγματοποιείται στις αρχές της δεκαετίας του 1930, όταν και σχηματοποιεί ύστερα από μια επίπονη διαδικασία ζύμωσης στο εσωτερικό του, τις θέσεις του για το χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης και της επερχόμενης επανάστασης στην Ελλάδα. Μέσα από την επιστημονική ανάλυση των όρων γέννησης, διαμόρφωσης και ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλιστικού σχηματισμού που πραγματοποιεί, το ΚΚΕ θα αποκτήσει «νεοελληνική πολιτική» για το γυναικείο ζήτημα, διαμορφώνοντας τη θέση του για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του γυναικείου ζητήματος στη χώρα άρα και της στρατηγικής του γύρω από αυτό.

Έτσι, το γυναικείο ζήτημα ως στοιχείο του εποικοδομήματος, κουβαλά όλη την αντιδραστικότητα, τη συντήρηση και τον αναχρονισμό της Ελλάδας του αστοσιφλικάδικου συνασπισμού εξουσίας, του ανολοκλήρωτου αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού, της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και των εξαιρετικά αργών ρυθμών ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής. Για αυτούς ακριβώς τους λόγους, η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά υποτιμημένη¹¹. Στην ύπαιθρο οι

10. Μαίρη Χρυσικοπούλου, *Γυναίκες μορφές της Αιτωλοακαρνανίας*, ιδιωτική έκδοση, Αγρίνιο, 2000.

11. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το βιβλίο της Χρύσας Χατζηβασιλείου *Το ΚΚΕ και το Γυναικείο ζήτημα* (εκδ. ΚΕ του

χιλιάδες αγρότισσες βιώνουν το αδυσώπητο πατριαρχικό καθεστώς που ενσωματώνουν αιώνες τοιφλικάδικης εκμετάλλευσης, ενώ στις πόλεις ο γυναικείος πληθυσμός είτε μένει εκτός της κοινωνικής παραγωγής περικλειστος στα τείχη του ιδιωτικού νοικοκυριού, είτε εντάσσεται στην παραγωγική διαδικασία υπό συνθήκες σκληρής ταξικής καταπίεσης, στερούμενος ακόμα και στοιχειωδών αστικοδημοκρατικών δικαιωμάτων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική του ΚΚΕ για το γυναικείο ζήτημα, ως έκφραση της συνολικής του στρατηγικής, θα εντοπίσει στην πάλη για την απελευθέρωση της φτωχής αγροτιάς από τα δεσμά της μεγάλης γαιοκτησίας, των κρατικών μονοπωλίων και της Αγροτικής Τράπεζας και στην είσοδο της γυναίκας στην παραγωγή και στην ανάπτυξη των ταξικών αγώνων στις πόλεις, τους όρους για τη συγκρότηση ενός μαζικού κινήματος γυναικείας χειραφέτησης. Εντάσσοντας μάλιστα τα βασικά αιτήματα του γυναικείου κινήματος (αναγνώριση πλήρους ισοτιμίας και ισοπολιτείας ανδρών γυναικών καθώς και σειρά προωθημένων οικονομικών και κοινωνικών διεκδικήσεων) στο πρόγραμμα της αστικοδημοκρατικής επανάστασης¹², προσδίδει στο γυναι-

ΚΚΕ, Αθήνα, 1946, σελ.13) σχετικά με τις ιστορικές ρίζες του γυναικείου ζητήματος στην Ελλάδα: « Τη θέση της Ελληνίδας δε μπορούμε να τη δούμε ξέχωρα από την όλη κατάσταση που δημιουργήθηκε στη χώρα μας με την κατάνιξη του λαϊκού δημοκρατικού κινήματος του 1821 και την επιβολή με ξενική πίεση, κυρίως αγγλική, της βυραροκρατίας και απολυταρχίας του Όθωνα. Αυτό σήμαινε την ήττα των προοδευτικών δυνάμεων της τοπικής ελληνικής κοινωνίας και την επικράτηση των συντηρητικών, παιοδρομικών στοιχείων. Το κοινωνικό ξετύλιγμα στην Ελλάδα παραστράτησε... Πήρε το δρόμο της υποταγής στα φεουδαρχικά στοιχεία, στους κοτσομπάσηδες. Κι εδώ βρίσκονται οι ρίζες για τη σημερινή θέση της Ελληνίδας».

12. Σύμφωνα με την απόφαση της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ του Ιανουαρίου του 1934, «η επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση». Αναδεικνύοντας την ηγεμονική θέση της εργατικής τάξης στην αστικοδημοκρατική επανάσταση, η απόφαση της 6ης Ολομέλειας θα κάνει λόγο για την «πρωτόβουλη και καθοδηγητική της δύναμη, που αποτελεί την προϋπόθεση για τη νίκη της εργατοαγροτικής επανάστασης και τη γρήγορη μετατροπή της σε σοσιαλιστική». (Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 4, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975, σελ. 23-25).

κειο ζήτημα επαναστατικό χαρακτήρα. Πρόκειται για μια ανάλυση τομή για το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα. Με αυτήν το ΚΚΕ διακηρύσσει αφενός, ότι το γυναικείο ζήτημα ακόμα και σε αυτήν την καθαρά αστικοδημοκρατική του μορφή, δεν μπορεί να επιλυθεί ολοκληρωμένα από το υπάρχον οικονομικό πολιτικό σύστημα εξουσίας, και αφετέρου ότι ο μόνος τρόπος για να γίνει κάτι τέτοιο είναι ο επαναστατικός. Με αυτήν ακριβώς τη στρατηγική, διαμορφώνονταν οι όροι για τη ριζοσπαστικοποίηση χιλιάδων γυναικών της πόλης και της υπαίθρου, την ίδια στιγμή που μέσω αυτής συγκροτούνταν ένα ακόμα μέτωπο σύγκρουσης με τον επελαύνοντα φασισμό στη χώρα, ο οποίος συμποκνώνει τη θέση του για το γυναικείο ζήτημα μέσα από το σύνθημα «η γυναίκα στο σπίτι».

Ενδεικτικές της βαρύτητας που αποκτά το γυναικείο ζήτημα για το ΚΚΕ είναι οι αναφορές που γίνονται σε όλα κομματικά όργανα της δεκαετίας του 1930. Με απόφαση της 3ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του 1930 θα τονιστεί η ανάγκη της μαζικής ενεργούς συμμετοχής των γυναικών σε όλα τα επίπεδα της ταξικής πάλης: « Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις γυναίκες και τους νέους εργάτες. Ο μεγάλος αριθμός τους στην παραγωγή τους καθιστά αποφασιστικό παράγοντα για τους αγώνες. Το καθήκον των κομμουνιστών είναι να εργαστούν για να τραβήξουν στην πάλη τις γυναίκες και τους νέους εργάτες, Στις μαχητικές διαδηλώσεις, στην αυτοάμυνα, στην φρούρηση της απεργίας απ' τους απεργοσπάστες οι νέοι εργάτες και οι γυναίκες παίζουν σπουδαιότατο ρόλο. Πρέπει να εκλέγονται στις επιτροπές αγώνα»¹³.

Την ίδια στιγμή, η παραμέληση της δουλειάς στις γυναίκες και της στρατολόγησης γυναικών στο κόμμα θεωρείται ως μια τυπική εκδήλωση του οπορτουνισμού στις γραμμές του¹⁴ που θα πρέπει να αντιμετωπίζεται αποφασιστικά, αφού χωρίς την προ-

13. Απόφαση της 3ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (1930), Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τόμ.3, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975, σελ. 166.

14. Χρύσα Χατζηβασιλείου, Το ΚΚΕ και το Γυναικείο ζήτημα , εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα, 1946, σελ.22

σεταιρισμό των γυναικών της εργατικής τάξης, όπως τονίζονταν στην απόφαση του 5ου Συνεδρίου του Κόμματος το 1934, «δεν μπορεί να γίνει σοβαρά λόγος για την κατάκτηση της πλειοψηφίας της εργατικής τάξης και των εργαζομένων»¹⁵. Αξίζει μάλιστα να σημειώσουμε ότι αμέσως παρακάτω η απόφαση, σε μια ενδεικτική της διορατικότητας του κόμματος επισήμανση, τόνιζε πως «η αυριανή εμπόλεμη κατάσταση θέτει το ζήτημα αυτό με περισσότερη από κάθε φορά οξύτητα».

Την ένταση της κομματικής δουλειάς στο γυναικείο κίνημα μαρτυρά ακόμα η συγκρότηση Γυναικείου Γραφείου στην Κομματική Οργάνωση Αθήνας (ΚΟΑ) που αποτελούνταν από γυναίκες στελέχη του ΚΚΕ και της ΟΚΝΕ. Το Γυναικείο Γραφείο θα εκδίδει μάλιστα την εφημερίδα Εργάτρια η οποία μοιραζόταν σε εργάτριες έξω από χώρους δουλειάς¹⁶. Τα αποτελέσματα της πολιτικής αυτής γύρω από το γυναικείο ζήτημα θα γίνουν γρήγορα ορατά. Το ΚΚΕ μέσα σε λίγα χρόνια πολλαπλασιάζει τις γυναίκες μέλη του και αυξάνει την επιρροή του στα ολόένα και μεγαλύτερα τμήματα του γυναικείου πληθυσμού που εισέρχονται στην παραγωγή, ενώ μέσα στη φωτιά της ταξικής πάλης δεκάδες κομμουνίστριες, όπως η Ηλέκτρα Αποστόλου, η Αύρα Παρτσαλίδου, η Χρύσα Χατζηβασιλείου αναδεικνύονται σε ηγετικές μορφές του λαϊκού κινήματος. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 το γυναικείο κίνημα, έχει πλέον αποκτήσει το πρώτο δικό του ριζωμα στο εργατικό λαϊκό κίνημα, το οποίο του επιτρέπει να αναλαμβάνει σημαντικές πρωτοβουλίες στους μεγάλους ταξικούς αγώνες που ξεσπούν.

Το καλοκαίρι του 1933 οι εργάτριες στην κλωστοϋφαντουργία της Κοκκινιάς θα πραγματοποιήσουν μία από τις μεγαλύτερες σε διάρκεια και δυναμισμό απεργίες της μεσοπολεμικής περιόδου, που κράτησε σχεδόν ένα μήνα. Η πιο εμφατική όμως εμφάνιση των γυναικών στους εργατικούς αγώνες θα έρθει σε ένα κατεξοχήν χώρο γυναικείας εργασίας, στον κλάδο της καπνοβι-

15. Απόφαση του 5ου Συνεδρίου του ΚΚΕ (1934), Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975, σελ. 60.

16. Αύρα Παρτσαλίδου, Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2017, σελ. 61.

ομηχανίας. Αποκορύφωμα της μαχητικής παρουσίας τους στις κινητοποιήσεις του κλάδου, υπήρξε η μαζική συμμετοχή των καπινεργατριών στη μεγάλη εργατική εξέγερση τον Μάιο του 1936 στη Θεσσαλονίκη, όπου βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή των συγκρούσεων με τη χωροφυλακή και το στρατό. Μια από αυτές, μάλιστα, η κομμουνίστρια Αναστασία Καρανικόλα θα πέσει στις 9 Μαΐου νεκρή ύστερα από αλληπάλληλους πυροβολισμούς που δέχτηκε στο κεφάλι από μυστικούς αστυνομικούς.

Εργάτρια στο σημείο δολοφονίας της Αναστασίας Καρανικόλα

Παράλληλα, την περίοδο του Μεσοπολέμου είχε συγκροτηθεί ένα φεμινιστικό κίνημα, που παρότι ενταγμένο στο πνεύμα του ατομικού φιλελευθερισμού, από πολλές απόψεις υπήρξε πρωτοπόρο. Οι φεμινίστριες τη δεκαετία του 1920 αγωνίστηκαν σθεναρά ενάντια στις έμφυλες κοινωνικές διακρίσεις και για την κατοχύρωση του δικαιώματος της ψήφου, παρακολουθώντας τις εξελίξεις του κινήματος των Σουφραζέτων, ενώ συγκρότησαν οργανώσεις και σωματεία με σημαντικότερο τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, που ιδρύθηκε το 1920, με ιδρύτρια μεταξύ άλλων, την εμβληματική παιδαγωγό Ρόζα Ιμβριώτη. Η σχέση του φεμινιστικού και του κομμουνιστικού κινήματος στον Μεσοπόλεμο αν και αντιθετική στην αρχή, θα αποκτήσει υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης και της παράλ-

ληλης ανόδου του φασισμού, πολιτική και οργανωτική εγγύτητα. Η πολιτική των λαϊκών μετώπων που χάραξε το κομμουνιστικό κίνημα παγκοσμίως, επέβαλλε πλατύτερες κοινωνικές συμμαχίες, εντάσσοντας σε αυτές το φεμινιστικό -γυναικείο κίνημα της εποχής. Την ίδια ώρα, οι αντανάκλασεις από την οικοδόμηση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ με τις πρωτόγνωρες κατακτήσεις που έφεραν στο πεδίο των γυναικείων δικαιωμάτων, όσο και η αγωνιστικότητα και ο πολιτικός λόγος των Ελληνίδων κομμουνιστριών θα ασκήσουν έντονη επιρροή σε πολλές φεμινίστριες της περιόδου με αποτέλεσμα πολλές εξ αυτών να ενταχθούν στο αριστερό και κομμουνιστικό κίνημα.

Ενδεικτική ήταν η παραίτηση το 1932 της Μαρίας Δεσύπρη-Σβώλου από τη θέση της ως Γενική Γραμματέας του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας», με τη δήλωση ότι «οι διεκδικήσεις του φεμινισμού δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια ριζικότερη και γενικότερη κοινωνική μεταβολή». Με την απόφαση του κόμματος για δημιουργία μετωπικών οργανώσεων σε όλα τα πεδία του ταξικού ανταγωνισμού, οι κομμουνίστριες θα συνεργαστούν με τις φεμινιστικές οργανώσεις και θα ιδρύσουν κοινούς συλλόγους. Στο Παγκόσμιο Γυναικείο Αντιφασιστικό Συνέδριο στο Παρίσι τον Αύγουστο του 1934, τις γυναικείες οργανώσεις της Ελλάδας θα εκπροσωπήσουν οι στρατευμένες στο ΚΚΕ, Ηλέκτρα Αποστόλου και η Διδώ Σωτηρίου¹⁷.

Η απάντηση του αστικού κράτους στην ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος θα είναι αμείλικτη. Στο φόντο της συνολικής επίθεσης ενάντια στο κομμουνιστικό κίνημα, οι κομμουνίστριες και οι πρωτοπόρες εργάτριες και αγρότισσες θα βρεθούν στο στόχαστρο των αλληπάλληλων διωγμών και της άγριας καταστολής. Οι γυναίκες που έπεφταν στα χέρια των διωκτικών αρχών βασανίζονται, εξορίζονται και φυλακίζονται, βιώνοντας επιπλέον την εκδικητικότητα ενός καθεστώτος εμποτισμένου στην πατριαρχική ιδεολογία, το σεξισμό και το μισογυνισμό.

17. Τασούλα Βερβενιώτη, «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα 1941-1944», Δίνη. Φεμινιστικό Περιοδικό, Αφιέρωμα: Ιστορία, Γυναίκες, Φύλο, τχ. 6, σελ. 180-195.

«Με τα χαστούκια δε βγήκε τίποτα. Με ξαπλώνει τότε πάνω στο κρεβάτι, παίρνει τα πόδια μου, τα περνάει ψηλά μέσα στα σίδερα και εκεί τα στερεώνει να μη μετακινούνται. Έτσι ακινητοποιημένα αρχίζει να τα χτυπάει με ένα μακρύ και χοντρό κλομπ με πολλές κυκλικές εγχοπές. Φοράω κάτι λινά άσπρα παπούτσια ελβιέλα και στην αρχή δε μου τα βγάζει. Χτυπάει με μέθοδο στις σόλες ρυθμικά από πάνω προς τα κάτω και από κάτω προς τα πάνω[...] Και βρίζει. Βρίζει χυδαία, αισχρά, τόσο πολύ, που δε μου περνούσε από το μυαλό πως ανθρώπινο στόμα θα μπορούσε να ξεστομίζει όλα αυτά. Το χτύπημα με τα παπούτσια δεν απέδωσε. Μου τα έβγαλε, έτσι ψηλά ακινητοποιημένα που ήταν τα πόδια μου, και άρχισε να χτυπά τα γυμνά πέλματα. Ο πόνος έγινε οξύτερος. Οι εγχοπές από τα κλομπ μπαίνουν βαθύτερα και η σάρκα σε μεριές-μεριές σχίζεται. Έσφιγγα τα δόντια μου όσο πιο πολύ μπορούσα να μην ουρλιάξω και κρατούσα τη φωνή βαθιά θαμμένη μέσα μου»¹⁸.

Οι πρώτες γυναίκες θα μπουκ φυλακή το 1929 με το «Ιδιώνυμο». Δικάζονταν για μερικούς μήνες και μετά στέλνονταν στην εξορία. Από το 1935 ως το 1939 περίπου 40 γυναίκες κρατήθηκαν στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, ενώ άλλες στάλθηκαν απευθείας στην εξορία από τις Επιτροπές Ασφαλείας, κάποιες φορές μαζί με τα ανήλικα παιδιά τους. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το βιβλίο της Αύρας Παρτσαλίδου, που έγραψε ως κρατούμενη στις φυλακές Αβέρωφ το 1965, για την περίοδο που ήταν οργανωμένη στην ΟΚΝΕ:

[...] Από τις πρώτες φυλακισμένες με το «Ιδιώνυμο» ήταν η καπνεργάτρια Χρύσα Λαδοπούλου, που την αναφέρουν οι συγγραφείς Έλλη Αλεξίου και Λιλίκα Νάκου σε έργα τους. Η Χρύσα είχε έρθει στη Μυτιλήνη με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ήταν καταμόναχη, όλη η οικογένειά της χαμένη. Μικροσκοπική, αδύνατη, με κλονισμένη την υγεία της απ' τα βάσανα και την κακοπέραση, έκρυβε μέσα της μεγάλη αγωνιστική ψυχή. Έκανε και αυτή λουπόν τη θητεία της στο μεσαίο κελί των κομμουνιστριών. Πήρε μέρος και στην πρώτη απεργία πείνας των γυναικών πολιτικών κρατούμενων (με αίτημα να επιτραπούν

18. Μαρία Καραγιώργη, Μέχρι την Απόδραση, εκδ. Φυτράκης/ Ο Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1989.

τα βιβλία). Ως τότε, μοναδικό ανάγνωσμα ήταν το Ευαγγέλιο. Οι φυλακές Αβέρωφ ήταν «Σωφρονιστήρια» και είχαν ειδικό καθεστώς. Η απεργία βάσταξε δύο μέρες, έληξε όταν κερδήθηκε το αίτημα. Μαζί με τα βιβλία επιτράπηκε και το φως το βράδυ γιατί το κελί ήταν κατασκότεινο, δεν είχε μέσα ηλεκτρική εγκατάσταση. [...] Στη δικτατορία (του Μεταξά) η Χρύσα πιάστηκε στην Αθήνα, όπου δούλεψε στην παράνομη κομματική οργάνωση. Στη Γενική Ασφάλεια τη βασάνισαν με τον πιο κτηνώδη τρόπο και ήταν η πρώτη που πέρασε το βασανιστήριο της κόκκινης πιπεριάς στα γεννητικά της όργανα. Το μαρτύριο της διαδόθηκε αμέσως σε όλη την Αθήνα. Την σακάτεψαν κυριολεκτικά, έπαθε κλονισμό βαρύ όλο της το νευρικό σύστημα και υπέφερε σε όλη την υπόλοιπη της ζωή[...] ¹⁹.

Συνοψίζοντας, ο Μεσοπόλεμος υπήρξε καθοριστικός στην ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος. Την περίοδο αυτή και ειδικά τη δεκαετία του 1930 αυξήθηκε ραγδαία το ποσοστό των γυναικών της εργατικής τάξης και τέθηκαν οι πολιτικές και οργανωτικές βάσεις για την συμμετοχή χιλιάδων γυναικών στους κοινωνικούς και ταξικούς αγώνες. Οι γυναίκες αυτές αγωνίστηκαν σκληρά, στιγματίστηκαν και χτυπήθηκαν, ωστόσο, ανέπνευσαν τις πρώτες ανάσες ελευθερίας, έξω από το σύστημα επιτήρησης του ιδιωτικού χώρου, του πατέρα και του συζύγου. Θα μπορούσαμε με ασφάλεια να ισχυριστούμε πως χωρίς την παρακαταθήκη αυτών των αγώνων θα ήταν πολύ δυσκολότερη η μαζική ένταξη των γυναικών στην Αντίσταση την περίοδο της Κατοχής.

19. Άννα Παρτσαλίδου, Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ, ό.π., σελ. 91-92.

3. Οι γυναίκες στην Εθνική Αντίσταση 1941-1944

Ο ερχομός του πολέμου επέδρασε καταλυτικά για την είσοδο των γυναικών στη δημόσια ζωή. Η αυξημένη ανάγκη για τη συνδρομή των γυναικών στο εισόδημα του σπιτιού λόγω της απουσίας του άντρα-στρατιώτη και των κακουχιών που επέφερε η καταστροφή της οικονομίας, ενέταξε ακόμα περισσότερες γυναίκες στην παραγωγή και την εργασία και παράλληλα αναβάθμισε τον κοινωνικό τους ρόλο έξω από το σπίτι και το νοικοκυριό. Ήταν όμως η συγκεκριμένη πολιτική και ιδεολογική επένδυση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα από το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, η οποία θα προσδώσει τις ιδιαίτερες ποιότητες της γυναικείας αντιστασιακής δράσης στην Ελλάδα. Με την εργατική τάξη -και την αγροτιά- να τίθεται επικεφαλής της εθνικοαπελευθερωτικής αντικατοχικής πάλης και να μετατρέπεται, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Μαρξ, σε ηγέτιδα τάξη του έθνους²⁰, οι γυναίκες ως οργανικό τμήμα των εκμεταλλεζόμενων τάξεων θα αποκτήσουν μέσα από τη μαζική συμμετοχή τους στην Αντίσταση δεσπόζουσα θέση στην πάλη για την εθνική και κοινωνική απελευθέρωση. Από το περιθώριο της κοινωνίας και του έθνους στο οποίο την είχαν καταδικάσει η αστική τάξη, το κράτος και οι ιδεολογικοί τους θεσμοί (εκκλησία, εκπαιδευτικό σύστημα) οι εργαζόμενες γυναίκες, μέσα από την πολιτική και ταξική τους στράτευση, γίνονται οι ίδιες ηγέτιδες του έθνους, την ώρα που οι παραδοσιακοί διώκτες τους και διαπύρσοι κήρυκες της εθνικοφροσύνης, μετατρέπονται σε δοσίλογους και συνεργάτες των κατακτητών.

Οι πρώτοι ρόλοι που ανέλαβαν οι γυναίκες στην Αντίσταση, είχαν έναν περισσότερο παραδοσιακό, «μητρικό» θα λέ-

20. «[...] μια και το προλεταριάτο πρέπει πρώτα να κατακτήσει την πολιτική εξουσία, να ανυψωθεί σε εθνική τάξη [σ.σ.: στην αγγλική έκδοση του 1888 στο σημείο αυτό γράφει: «να ανυψωθεί σε ηγέτιδα τάξη του έθνους»], να συγκροτηθεί το ίδιο σαν έθνος, είναι και το ίδιο επίσης εθνικό, αν και σε καμιά περίπτωση με την έννοια της αστικής τάξης» (Κ. Μαρξ - Φρ. Ένγκελς, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994, σελ. 44).

γαμε, χαρακτήρα. Σχετίζονταν κυρίως με την οργάνωση των συσσιτίων και τη δημιουργία δομών πρόνοιας, όπως παιδικών σταθμών, λαϊκών ιατρείων αλλά και δομών για την ενίσχυση των φυλακισμένων, των εξόριστων και των οικογενειών τους. Σταδιακά οι γυναίκες θα διαδραματίσουν σημαίνοντα ρόλο στα υποστηρικτικά δίκτυα των ανταρτών, από την ένδυση, την τροφή, την περίθαλψη και την παροχή στέγης, μέχρι την αντικατασκοπεία και την μεταφορά πληροφοριών. Η οργάνωση της «Εθνικής Αλληλεγγύης» που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΚΚΕ τον Μάιο του 1941 και στελεχώθηκε ως επί το πλείστον από γυναίκες, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην επαρχία, υπήρξε το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα οργανωμένης γυναικείας δράσης εκείνη την περίοδο.

Η πρώτη -και μοναδική- αμιγώς γυναικεία αντιστασιακή οργάνωση στην Κατοχή ήταν η οργάνωση «Λεύτερη Νέα», η οποία ιδρύθηκε το 1942 από μια ομάδα σπουδαστριών του Πολυτεχνείου που ήταν οργανωμένες στην ΟΚΝΕ. Παρότι από τον Φεβρουάριο του 1943 ενσωματώνεται στην ΕΠΙΟΝ, όσο έδρασε, η «Λεύτερη Νέα» υπήρξε μια πρωτοποριακή γυναικεία οργάνωση που άνοιξε το δρόμο για τη μαζική ένταξη νέων γυναικών στην Αντίσταση, κόντρα στο φόβο του κατακτητή και στις απαγορεύσεις της πατριαρχικής κοινωνίας και της οικογένειας.

«Λεύτερες Νέες»

Οι «Λεύτερες Νέες» συχνά αναλάμβαναν ρισοκίνδυνες για την εποχή αποστολές, όπως το μαζικό μοίρασμα προκηρύξεων και το γράψιμο συνθημάτων όπως «ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΟ ΦΑΣΙΣΜΟ»²¹ στους τοίχους. Η γρήγορη μαζικοποίηση της ήταν ενδεικτική της αναγκαιότητας της, καθώς μέσα σε λίγους μήνες έφτασε να αριθμεί χιλιάδες νέες γυναίκες.

«Οι πρώτες προκηρύξεις που ρίξαμε ήταν γραμμένες στα χαρτιά από τα σκισμένα τετράδια μας. Μας έδιναν ένα κειμενάκι, εμείς το γράφαμε σε πολλά χαρτάκια και όταν σχολάγαμε από το σχολείο φεύγαμε, έτσι παρειακά και πηγαίναμε και προσπαθούσαμε να μην μας δει κάποιος, τα πετάγαμε στο Ζάππειο και το Βασιλικό Κήπο. Έτσι ξεκίνησε η δράση μου»²².

Στη διαδρομή της «Λεύτερης Νέας» το αποτύπωμα της Ηλέκτρας Αποστόλου, η οποία διατέλεσε γραμματέας της οργάνωσης, ήταν ευκρινές. Στέλεχος του ΚΚΕ από τη δεκαετία του 1930, η Ηλέκτρα Αποστόλου είχε από νεαρή ηλικία εμβαθύνει θεωρητικά στο γυναικείο ζήτημα, προωθώντας αταλάντευτα την ένταξη γυναικών στο κίνημα. Ο ύμνος της «Λεύτερης Νέας», που γράφτηκε την περίοδο που ήταν εκείνη γραμματέας της οργάνωσης, αποτελεί την επιτομή του γυναικείου αγώνα την περίοδο της Κατοχής και όχι μόνο. Ακόμα και στις μέρες μας είναι εξαιρετικά επίκαιρος.

«Εμπάτε νέες μέσ' τη Λάμδα Νι/ ο αγώνας μας είναι σφιχτοδεμένος/ για λευτεριά τιμή και για ζωή/ να πέσουμε μεσ' τη φωτιά με μένος. Να κυνηγήσουμε το φασισμό/ την μπότα που αφανίζει το λαό μας/ και με ανδρεία και ηρωισμό/ εμπρός και μεις για το ξεσκαλωμό μας. Να λυτρωθούμε από την τριπλή σκλαβιά/ κατακτητή, προΐσταμένου και άντρα/ να κατακτήσουμε τη λευτεριά,/ να γίνουμε άξιες για αυτήν για πάντα».

Η ΕΠΟΝ, που δημιουργήθηκε τον Φεβρουάριο του 1943, θα ενσωματώσει στις γραμμές της τα κορίτσια της Αντίστασης και

21. Τασούλα Βερβενιώτη, Η Γυναίκα της Αντίστασης, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2013, σελ. 269-270.

22. Συνέντευξη της Ζωής Πετροπούλου για τη δράση της στη «Λεύτερη Νέα» από το ντοκιμαντέρ «Οι Παρτιζάνοι των Αθηνών».

θα απογειώσει τη δυναμική τους. Στις διεργασίες για τη συγκρότηση της ΕΠΟΝ συμμετείχε και η «Λεύτερη Νέα», μέσα από το ΕΑΜ Νέων. Στο απόγειο της δράσης της ΕΠΟΝ, οι γυναίκες αποτελούσαν σχεδόν το μισό του δυναμικού της. Η μόνη ανάλογη γυναικεία συμμετοχικότητα, σε άλλες συνθήκες βέβαια, συναντάται όπως θα δούμε στη συνέχεια στην τελευταία φάση ανάπτυξης του ΔΣΕ.

Στις πόλεις, η πάλη για την κατάκτηση των δρόμων, που ξεκίνησε με τις μαζικές διαδηλώσεις το 1943 θα είναι και γένους θηλυκού. Η ενεργός συμμετοχή των γυναικών στις διαδηλώσεις εκείνες αμφισβητούσε στην πράξη τα κυρίαρχα πρότυπα ακόμα και μέσα στην Αντίσταση, που ήθελαν τις γυναίκες στην «οπισθοφυλακή» του κινήματος. Πολλές ήταν οι γυναίκες που σκοτώθηκαν μαχόμενες ή τραυματίστηκαν σε εκείνες τις διαδηλώσεις. Ανάμεσα σε αυτές, η Ελένη Παπαγεωργίου, που δολοφονήθηκε στις 25 Ιουνίου 1943 στο συλλαλητήριο ενάντια στην πολιτική επιστράτευση, ύστερα από την χειροδικία της εναντίον ενός Γερμανού αξιωματικού. Την ημέρα της κηδείας της στο νεκροταφείο Περιστερίου, το βράδυ βγήκε συνεργείο από τις συντρόφισσες και τους συντρόφους της που γέμισαν τις πινακίδες της οδού Λένορμαν με το όνομα της, «οδός Ελένης Παπαγεωργίου»²³. Ανάμεσα σε πολλά άλλα παραδείγματα γυναικείας αυτοθυσίας ενδεικτικά αναφέρουμε αυτό της Παναγιώτας Σταθοπούλου, που πατήθηκε από γερμανικό τανκ στις 22 Ιουλίου 1944, όταν έβαλε μπροστά το κορμί της για να εμποδίσει τη διάλυση της διαδήλωσης ενάντια στην επέκταση της βουλγαρικής Κατοχής στη Μακεδονία, και της Κούλας Λίλη και της Όλγας Μπακόλα που πυροβολήθηκαν εν ψυχρώ στην ίδια διαδήλωση όταν προσπάθησαν να σταματήσουν ένα τανκ, χτυπώντας τον οδηγό του με τα τακούνια των παπουτσιών τους.

Από το 1942, εκδιδόταν και μοιραζόταν από το ΕΑΜ Αθήνας, ειδικά στις λαϊκές και προσφυγικές γειτονιές, η εφημερίδα «Γυναικεία Δράση» με στόχο την αφύπνιση και την ένταξη ολόένα και περισσότερων γυναικών στις εαμικές οργανώσεις. Μετά το Σεπτέμβριο του 1943 και τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, η Κα-

23. Γυναίκες στην Αντίσταση, Μαρτυρίες, έκδοση της Κίνησης «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», Αθήνα, 1982, σελ. 194-195.

τοχή έμπαινε στην πιο σκληρή της φάση, ενώ με τη συγκρότηση των Ταγμάτων Ασφαλείας έπαιρνε πλέον ανοιχτά εμφύλιες διαστάσεις. Οι συνοικίες όλο και πιο συχνά θα γίνονται τόποι ένοπλων συγκρούσεων, με τις γυναίκες να εμπλέκονται ολοένα και περισσότερο σε αυτές είτε άμεσα με το όπλο στο χέρι είτε συμμετέχοντας στα υποστηρικτικά δίκτυα του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Αντίστοιχη ήταν, τηρουμένων των αναλογιών, η δράση των γυναικών στα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη, όπου η γυναικεία παρουσία στελέχωσε πολλαπλώς τις ένοπλες δομές του ΕΛΑΣ της πόλης.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι οι γυναίκες συμμετείχαν ακόμα και σε κλειστές συνωμοτικές ένοπλες αντιστασιακές οργανώσεις, όπως η ΟΠΛΑ (Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκών Αγωνιστών). Μία από αυτές ήταν η Ξένη Βαρδάκη από την Καισαριανή, μέλος της ομάδας που στις 18 Αυγούστου εκτέλεσε τον ταγματασφαλίτη Δήμο Γελουσάκη στην πλατεία Καισαριανής και η Κλεοπάτρα Χατζησάββα, επονίτισσα, μέλος της ΟΠΛΑ Γούβας Παγκρατίου²⁴. Άλλη περίπτωση ήταν η Διαμαντώ Κουμπάκη, μέλος της ΟΠΛΑ στον Πειραιά, που δολοφονήθηκε στο μπλόκο της Κοκκινιάς στις 17 Αυγούστου του 1944.

Στην ύπαιθρο και το βουνό, η ένταξη των γυναικών στην Αντίσταση υπήρξε μαζική. Οι γυναίκες της αγροτικής κοινωνίας, συστρατεύτηκαν μαζικά στο ΕΑΜ, βλέποντας στους στόχους της εθνικής απελευθέρωσης και της «Λαοκρατίας» την απελευθέρωση από τα δεσμά που κρατούσαν τη μεγάλη μάζα της αγροτιάς εξαθλιωμένη και την αγρότισσα υποταγμένη στη πατριαρχική παράδοση αιώνων. Η Αντίσταση στην ύπαιθρο πήρε πολύ γρήγορα, ήδη από το 1942, ένοπλο χαρακτήρα. Εκατοντάδες γυναίκες, κυρίως μέλη των πολιτικών οργανώσεων του ΚΚΕ, θα γίνουν και εκείνες αντάρτισσες, ενώ άλλες θα στελεχώσουν βοηθητικές υπηρεσίες και δίκτυα επιμελητείας του ΕΛΑΣ. Γυναίκες ακόμα θα φοιτήσουν στη σχολή Αξιωματικών του ΕΛΑΣ στη Ρεντίνα, από όπου θα λάβουν τον βαθμό της ανθυπολογαγού.

24. Ιάσωνας Χανδρινός, Το τιμωρό χέρι του λαού, Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα, 1942-1944, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2012, σελ. 176-177, 287.

Το καλοκαίρι του 1943, στο πλαίσιο της οργανωτικής αναβάθμισης του ΕΛΑΣ, συγκροτήθηκαν οι Υποδειγματικές Διμοιρίες Ανταρτισσών, στις οποίες εντάσσονταν, κατά βάση νέες κοπέλες, κυρίως επονοτίσσειες 17-23 ετών. Οι Διμοιρίες αυτές αποτελούνταν από 30 κοπέλες και είχαν, όπως όλα τα τμήματα του ΕΛΑΣ, στρατιωτική και πολιτική διοίκηση, την καπετάνισσα και την πολιτικό επίτροπο αντίστοιχα. Τα μέλη των Διμοιριών λάμβαναν ειδική στρατιωτική εκπαίδευση και έπαιρναν μέρος στις μάχες ενώ παράλληλα ήταν επιφορτισμένες με την οργάνωση των επιμελητειακών δομών και των πολιτιστικών εκδηλώσεων. Υπολογίζεται ότι στα μέσα του 1944 πάνω από δέκα χιλιάδες γυναίκες στελέχωναν ένοπλες θέσεις στον ΕΛΑΣ.

Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ

Ενδεικτική της ανάπτυξης της γυναικείας παρουσίας στα ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ, είναι η μαρτυρία της ανθυπολοχαγού του ΕΛΑΣ, Λίζας, το καλοκαίρι του 1944:

«Λίγοι πια θα είναι οι δόσοιστοι που, όταν μας είδαν για πρώτη φορά αντάρτισσες, ύψωσαν περιφρονητικά τους ώμους τους και ασφαλώς δεν βρίσκει καμιά απήχηση η προπαγάνδα των συνειδητών εχθρών του λαού και της προόδου για τη δήθεν ανικανότητα της γυναίκας να βγει έξω από την κουζίνα[...] Τα αυτόματα στα χέρια μας σκορπάνε τον θάνατο στον φασίστα κατακτητή και στους προδότες. Στη φωτιά του πολέμου δίνοντας σκληρές εξετάσεις νικήσαμε. Οι Μακεδονοπούλες αντάρτισσες το έδειξαν στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Καμιά αντάρτισσα δεν δειλίασε. Και νίκησαν παντού. Στην επίθεση τραβάμε μπροστά, στον εχθρού το ψυχορράγημα θα δώσουμε και εμείς τη χαριστική βολή».

Παράλληλα, οι γυναίκες λαμβάνουν ενεργά μέρος στο μαζικό κίνημα που αναπτύσσεται στην ύπαιθρο, συμμετέχοντας στις πορείες που πραγματοποιούνταν από τα χωριά με κατεύθυνση την κοντινότερη πόλη, με αιτήματα που σχετιζόνταν με την επιβίωση των πληθυσμών των χωριών αλλά και με την απελευθέρωση ανταρτών.

«Εγώ, από το '43 έφυγα από το σπίτι μου και δούλευα σαν επαγγελματίας πια στην ΕΠΟΝ. Ήμουν στο γραφείο της ΕΠΟΝ και πηγαίναμε και κάναμε δουλίες σε όλα τα γύρω χωριά. Είχα τέσσερα χωριά που καθοδηγούσα. Κάναμε κινητοποιήσεις, μαζεύαμε τρόφιμα, άλλα εφόδια, τα στέλναμε στους αντάρτες. Την πιο μεγάλη κινητοποίηση που κάναμε, ήταν τότε που ξεκινήσαμε πολλές γυναίκες, από όλα εκεί τα χωριά του κάμπου, και μαζευτήκαμε στην κωμόπολη Σοφάδες -με σκοπό να πάμε στους Γερμανούς να ζητήσουμε να απελευθερώσουν τους κρατούμενους που είχαν στην Καρδίτσα. Αλλά μας απείλησαν πως θα χτυπήσουν με κανόνια και σκορπίσαμε. Ανάμεσα μας ήταν και πολλές Καραγκούνες που ήταν ντυμένες με τις παραδοσιακές τους φορεσιές»²⁵.

Η Εθνική Αντίσταση, ως μια γνήσια λαϊκή επαναστατική δημιουργία, υπήρξε, για τους μετέχοντες σε αυτήν μια διαδικασία πολύπλευρα παιδευτική. Ειδικά για τις γυναίκες δεν θα ήταν

25. Μαρτυρία της Διαμάντως Γκριτζώνα, στο Γυναίκες στην Αντίσταση, Μαρτυρίες, όπ., σελ. 13-14.

υπερβολή αν λέγαμε ότι μεταμόρφωσε τη ζωή τους. Αρκεί να σκεφτούμε ότι για πολλές από τις γυναίκες των ορεινών κυρίως περιοχών μέχρι πριν την έναρξη της Αντίστασης ήταν αδιανόητο ακόμα και το να μιλήσουν με άλλους άνδρες πέρα από αυτούς της οικογένειάς τους, πόσο μάλλον το να συζητούν με ξένους άνδρες και γυναίκες για την πολιτική και τον πόλεμο.

Εδραιώνοντας το ρόλο τους μέσα στην Αντίσταση, οι γυναίκες έβαζαν τα θεμέλια για τη χειραφέτησή τους, αποτινάσσοντας αιώνες προκαταλήψεων για το γυναικείο φύλο, τον προορισμό της γυναίκας, τη σχέση με τους άνδρες, το γάμο, την οικογένεια, τον έρωτα. Ακόμα στην Ελεύθερη Ελλάδα, ένα μεγάλο ποσοστό νέων γυναικών θα μάθει γράμματα και θα έρθει για πρώτη φορά σε επαφή με τη λογοτεχνία, την ποίηση, το θέατρο, την ώρα που τα ποσοστά αναλφαβητισμού για τον γυναικείο πληθυσμό της υπαίθρου ήταν τεράστια.

Γυναίκες ψηφίζουν για πρώτη φορά στην Ελεύθερη Ελλάδα

Η συγκρότηση της Προσωρινής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) ή αλλιώς η «κυβέρνηση του βουνού» υπήρξε το πολιτικό και οργανωτικό επιστέγασμα του αγώνα του ΕΑΜ/ΚΚΕ, και ως τέτοια θα περιβάλλει το γυναικείο ζήτημα με αντίστοιχης βαρύτητας προσοχή. Στη λαϊκή εξουσία της Ελεύθερης Ελλάδας θα εκπληρωθούν, με θεσμική μάλιστα μορφή, σχεδόν όλα τα αιτήματα που το γυναικείο κίνημα είχε αναδείξει τις προηγούμενες δεκαετίες. Για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία, στην Ελεύθερη Ελλάδα οι γυναίκες αποκτούν επίσημα πολιτική, κοινωνική και οικονομική ισοτιμία με τους άνδρες. Στις εκλογές για την ανάδειξη του Εθνικού Συμβουλίου της ΠΕΕΑ, που έγιναν στις 23 Απριλίου του 1944, οι γυναίκες ψήφισαν για πρώτη φορά σύμφωνα με τις ιδρυτικές διατάξεις που προέβλεπαν ότι «στις εκλογές αντιπροσώπων- εκλεκτόρων παίρνουν μέρος όλοι οι κάτοικοι, άντρες και γυναίκες, που έχουν συμπληρώσει το 18ο χρόνο της ηλικίας τους», ενώ κάποιες από αυτές εκλέχθηκαν Εθνοσύμβουλοι. Στα ψηφίσματα του Εθνικού Συμβουλίου της ΠΕΕΑ που ακολούθησαν, θα επεκταθεί ακόμα περισσότερο η ισοτιμία των γυναικών, ενώ θα νομοθετηθούν σειρά ψηφισμάτων για τη θωράκιση της.

Για τη στράτευση τους στην Αντίσταση, οι γυναίκες που συμμετείχαν στις οργανώσεις του ΕΑΜ/ΚΚΕ φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν και δολοφονήθηκαν από τους κατακτητές και τους ντόπιους συνεργάτες τους. Στην Αθήνα, στα μπλόκα του καλοκαιριού του 1944 οι γυναίκες συλλαμβάνονται, βιάζονται και εκτελούνται, ειδικά στις λαϊκές-εργατικές συνοικίες, όπου το γυναικείο κινηματικό δυναμικό ήταν σε μεγάλο βαθμό ένοπλο και θεωρούνταν πλήρως στρατευμένο στο ΚΚΕ. Στις 31 Ιουλίου 1944 θα συλληφθεί από τα Ες Ες στο σπίτι της στο Κουκάκι η επονίτισσα Ηρώ Κωνσταντοπούλου ύστερα από σαμποτάζ σε τρένο που μετέφερε πυρομαχικά για τις κατοχικές δυνάμεις. Έπειτα από πολυήμερα βασανιστήρια, στις 5 Σεπτεμβρίου 1944 οδηγήθηκε μαζί με άλλους 49 κρατούμενους στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής όπου και εκτελέστηκε με 17 σφαίρες - όσα και τα χρόνια της - για παραδειγματισμό.

Στα μπουντρούμια της Ειδικής Ασφάλειας, αγωνιστές και αγωνίστριες του ΕΑΜ/ΚΚΕ δολοφονήθηκαν και βασανίστηκαν από τους φασίστες ένστολους συνεργάτες των ναζί. Η πε-

ρίπτωση της κομμουνίστριας Ηλέκτρας Αποστόλου έχει μείνει στην ιστορία για τον άγριο βασανισμό της στο κτίριο της Ειδικής, το ξενοδοχείο Κρυστάλ στην οδό Ελπίδος στη Βικτώρια, αλλά κυρίως για το θάρρος και την περιφρόνηση που επέδειξε όταν αντιμετώπιζε τους βασανιστές της. Το παραμορφωμένο, καμένο πτώμα της υπέροχης επαναστάτριας, βρέθηκε πεταμένο στους δρόμους της Αθήνας στις 27 Ιουλίου του 1944.

Το αμέσως επόμενο διάστημα, το τιμωρό χέρι του λαού, η ΟΠΛΑ, θα πάρει εκδίκηση για το θάνατο της Ηλέκτρας, εκτελώντας παραδειγματικά τουλάχιστον 50 δοσιλογους, στρατιωτικούς, χωροφύλακες, ταγματασφαλίτες. Πάνω στο πτώματα κάθε φορά, άφηναν ένα σημείωμα με το όνομα «Ηλέκτρα» και έναν αύξοντα αριθμό, «1,2,3...»²⁶.

Παράλληλα, ουκ ολίγες γυναίκες της Αντίστασης πέρασαν από τα μεσαιωνικά βασανιστήρια της οδού Μέρλιν, όπου βρισκόνταν τα ανακριτικά γραφεία των Ες- Ες. Μαστιγώματα, καψίματα στα γεννητικά όργανα, κρέμασμα με την τροχαλία, χτυπήματα στα στήθη, ήταν κάποιες μόνο από τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι ναζί βασανιστές. Έπειτα, οι επιζώσες, οδηγούνταν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, όπου τον Απρίλιο του 1944 στάλθηκαν και γυναίκες κρατούμενες από τις φυλακές Χατζηκώστα εκ των οποίων οι δεκαέξι εκτελέστηκαν. Οι εκτελέσεις γυναικών από το στρατόπεδο Χαϊδαρίου είχαν ξεκινήσει από τις 2 Μαΐου του 1944. Στις 25 Μαΐου μπήκαν στα βαγόνια και στάλθηκαν στο στρατόπεδο εργασίας στο Ράβενσμπουργκ της Γερμανίας, μαζί με 850 άντρες και 61 γυναίκες.

Στη μαρτυρία της, η αντιστασιακή αγωνίστρια Αλίκη Σχοινά που συμμετείχε στην Εθνική Αλληλεγγύη, περιγράφει την ανάκριση της στη Μέρλιν: «[...] Δεν μπορούσα πια να σταθώ στα πόδια μου, έπεφτα κάτω στο πάτωμα. Εξακολουθούσαν να με χτυπούν και οι τέσσερις μαζί. Τότε, ίσως για να μην σκύβουν, σκέφτηκαν να με βάλουν μπρούμυτα πάνω σε μια πλαγιασμένη καρέκλα και για να μην πέφτω την κρατούσε ο ένας από αυτά τα κτήνη. Οι άλλοι τρεις με έδερναν σ' όλο το κορμί και

26. Ιάσωνας Χανδρινός, Το τιμωρό χέρι του λαού, Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα, 1942-1944, ό.π., σελ. 226.

ιδίως από τη μέση και κάτω. Τότε έγινε το θαύμα! Δεν ένιωθα πια κανένα πόνο. Σταμάτησα να βογγώ. Έκλεισαν το ραδιόφωνο- δεν χρειαζόταν πια. Το μυαλό όμως δούλεψε, άκουγα τις βουρδουλιές κι απορούσα. Στην αρχή μάλιστα νόμιζα ότι σπάζουν κανέναν δέντρο κι ότι δεν χτυπούν εμένα. Δεν μπόρεσα ποτέ να εξηγήσω αυτό το φαινόμενο [...]»²⁷.

Η Ηλέκτρα Αποστόλου με την κόρη της Αγνή

Μαζική ήταν η γυναικεία παρουσία και στον επίλογο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα 1941-44, στη μάχη του Δεκέμβρη του 1944 στην Αθήνα και τον Πειραιά, ενάντια στον στρατό του βρετανικού ιμπεριαλισμού και των ντόπιων συνεργατών του. Πολλές γυναίκες σκοτώθηκαν από τα πυρά της χωροφυλακής στις γιγαντιαίες διαδηλώσεις στις 3 και 4 Δεκέμβρη 1944, ανάμεσα σε αυτές η Μαρία Μπακόλα, μητέρα της Όλγας Μπακόλα που είχε σκοτωθεί σε αντικατοχική διαδήλωση στην Αθήνα λίγους μήνες πριν. Στη μάχη του Δεκέμβρη οι γυναίκες θα στελεχώσουν όλες τις θέσεις μάχης του ΕΛΑΣ της Αθήνας. Άλλες με το όπλο στο οδόφραγμα, άλλες ως τραυματιοφορείς, άλλες ως νοσοκόμες, άλλες ως διανομείς επιμελητειακού υλικού, πυρομαχικών και τροφής, άλλες μόνο με τη φωνή τους και την παρουσία τους, οι γυναίκες της Αθήνας και του Πειραιά θα εγγράψουν με το αίμα τους την παρακαταθήκη για την «και-

27. Αντώνης Φλουντζης, Χαϊδάρι, Κάστρο και Βωμός της Εθνικής Αντίστασης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986, σελ. 128

νούργια γέννα», που ενάμιση χρόνο περίπου μετά θα λάβει με το ΔΣΕ σάρκα και οστά.

Συνοψίζοντας τη γυναικεία συμβολή στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα 1941-44, η 11η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (Απρίλης 1945) θα τονίσει: «Ο μακροχρόνιος εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας έβγαλε στο προσκήνιο καινούργιο προοδευτικό παράγοντα, τη μαζική πολιτική δράση της γυναίκας. Η μαζική συμμετοχή της γυναίκας σε όλες τις εκδηλώσεις του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα -απεργίες, συλλαλητήρια, σαμποτάζ, ανταρτοπόλεμο- ανέβασε στον ανώτερο βαθμό τη δραστηριότητα και μαχητικότητα του έθνους. Η γυναίκα έγινε σοβαρότατος παράγοντας στη νίκη του δημοκρατικού αγώνα και της αναγέννησης της Ελλάδας»²⁸.

4. Οι γυναίκες στο ΔΣΕ

Η συγκλονιστική συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση και στη μάχη του Δεκέμβρη του 1944 τις καθιστούσε αναπόσπαστο παράγοντα στη χάραξη της πορείας του εαμικού κινήματος μετά τον πόλεμο. Στη 12η Ολομέλεια του ΚΚΕ τον Ιούνιο του 1945 η αντίληψη για τη θέση της γυναίκας συμπυκνωνόταν στη φράση: «δεν μπορεί να γίνει και να σταθεί η Λαϊκή Δημοκρατία δίχως τη χειραφέτηση της γυναίκας»²⁹. Παράλληλα, στο κάλεσμα για τη μαζική λαϊκή αυτοάμυνα γινόταν απεύθυνση σε «άντρες, γυναίκες και παιδιά» να τσακίσουν το χέρι των δολοφόνων φασιστών. Λίγους μήνες μετά, στο 7ο Συνέδριο τον Οκτώβριο του 1945, διατυπώθηκε με τη μορφή του καθήκοντος η στρατολόγηση γυναικών στο κόμμα, ώστε το ποσοστό τους να φτάνει στο 50% τόσο στα μέλη όσο και στα στελέχη³⁰.

28. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τόμ. 5, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981, σελ. 259.

29. Χρύσα Χατζηβασιλείου, Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το γυναικείο ζήτημα, έκδ. της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα, 1946, σελ. 31.

30. Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 6, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, σελ. 33.

Τον Φεβρουάριο του 1946 ιδρύεται η Πανελλαδική Ομοσπονδία Γυναικών (ΠΟΓ) ύστερα από τη συνένωση 35 γυναικείων συλλόγων και οργανώσεων. Σκοπός της, όπως διακηρύσσεται στο ιδρυτικό της πρακτικό, ήταν: α) η προστασία της μητέρας και του παιδιού, β) η πολιτική, κοινωνική και οικονομική ισότητα των γυναικών και γ) η άμυνα κατά του φασισμού και η εμπέδωση της ειρήνης. Λίγους μήνες μετά την ίδρυση της ομοσπονδίας, στις 26-29 Μαΐου του 1946, πραγματοποιήθηκε το Α' Συνέδριό της, όπου συγκεντρώθηκαν πάνω από 3.000 γυναίκες από όλα τα μέρη της Ελλάδας. Σύμφωνα με τη Ρόζα Ιμβριώτη :

[...] «πήραν μέρος 213 σωματεία, επαγγελματικά, επιστημονικά, φιλανθρωπικά, επιστημονικά, καλλιτεχνικά, με 120.000 μέλη. Το Συνέδριο έκλεισε τις εργασίες του με μεγάλη συγκέντρωση στο θέατρο "Κεντρικόν" στις 31 του ίδιου μήνα, όπου μαζεύτηκαν πάνω από 3.000 γυναίκες. Οι 631 αντιπρόσωποι που πήραν μέρος ήρθαν απ' όλες τις γωνιές της Ελλάδας. [...] Η αίθουσα του Συνεδρίου παρουσίαζε όψη εργατικού μελισσιού... Είχαν φτάσει απ' όλες τις επαρχίες της Ελλάδας, μέσα σ' αφάνταστες δυσκολίες. Χωρίς σιδηροδρομικές συγκοινωνίες, χωρίς κανονική θαλάσσια συγκοινωνία, όμως αγωνίστηκαν πολλές 10 και 12 μέρες ως να φτάσουν. Άλλες παραμέρισαν προλήψεις, άλλες ξέφυγαν από αστυνομικά όργανα κι άλλες άφησαν παιδιά κι άντρα για να παρακολουθήσουν το Συνέδριο. Τόση ήταν η πίστη και η απόφαση για να εργαστούν για ένα καλύτερο αύριο δικό τους και των παιδιών τους. Όλα τα στρώματα τα γυναικεία, αντιπροσωπεύτηκαν σχεδόν ίσα, εργάτριες, αγρότισσες, νοικοκυρές, διανοούμενες. Αρκετές κατέχουν ανώτατες θέσεις στην υπαλληλική ιεραρχία, και πολλές έχουν εξέχουσα σταδιοδρομία, στα ελεύθερα επαγγέλματα»³¹.

Η ίδρυση της Πανελληνίας Ομοσπονδίας Γυναικών αποτέλεσε τομή για το γυναικείο κίνημα παρά τη σύντομη περίοδο δράσης της, η οποία ανακόπηκε από το κύμα καταστολής της περιόδου αυτής. Στο τέλος του Δεκεμβρίου του 1947 τέθηκε με διάταγμα

31. Από ανέκδοτα ντοκουμέντα του αρχείου της Ρόζας Ιμβριώτη που παρατίθενται στο άρθρο του Ριζοσπάστη, Το Α' Συνέδριο της Πανελλαδικής Ομοσπονδίας Γυναικών, Ριζοσπάστης, Ένθετη Έκδοση, '7 Μέρες Μαζί', 25/5/2003, σελ. 12

εκτός νόμου ως οργάνωση σχετιζόμενη με το ΚΚΕ, ενώ τα στελέχη της υπέστησαν διώξεις, εξορίστηκαν ή φυλακίστηκαν.

Η έμφυλη όψη της κατασταλτικής επίθεσης εναντίον του λαϊκού κινήματος της περιόδου 1945-1946 που έμεινε γνωστή ως «λευκή τρομοκρατία» είναι δύσκολο να αποτυπωθεί με συστηματικό τρόπο. Τα επίσημα νούμερα είναι απλώς ενδεικτικά, καθώς η ντροπή, ο κοινωνικός στιγματισμός και προπάντων το τραύμα της σεξουαλικής κακοποίησης δεν επέτρεπαν στις γυναίκες να προβούν σε δημόσιες καταγγελίες. Αυτό που γνωρίζουμε με σιγουριά είναι ότι το μεταπολεμικό καθεστώς θέλησε να εκδικηθεί με ιδιαίτερη μανία τις γυναίκες που στρατεύτηκαν στο ΕΑΜ/ΚΚΕ και τις γυναίκες της Ελεύθερης Ελλάδας. Η πιο διαδεδομένη τιμωρητική πρακτική απέναντι στις γυναίκες την περίοδο της λευκής τρομοκρατίας και του Εμφυλίου υπήρξε ο βιασμός. Σύμφωνα με αμέτρητες μαρτυρίες για τη δράση των παρακρατικών ομάδων στην ύπαιθρο και τις πόλεις, ο βιασμός χρησιμοποιήθηκε σε μαζική κλίμακα απέναντι σε γυναίκες όλων των ηλικιών, ενώ πολλές φορές οι βιασμοί ήταν ομαδικοί και γίνονταν μπροστά στα μάτια οικείων τους. Με βάση στοιχεία από υποθέσεις βιασμών που έφτασαν στα αστικά δικαστήρια, η συστηματική ατιμωρησία των δραστών καταδεικνύει πόσο νομιμοποιημένη από το κράτος υπήρξε η έμφυλη βία κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου απέναντι στις γυναίκες. Εκτός από τους βιασμούς, οι γυναίκες υπέμειναν βασανισμούς, που, πέρα από την άσκηση βίας αυτής καθαυτήν, στόχευαν στον εξευτελισμό τους και στην προσβολή της γυναικείας τους υπόστασης: τις κρέμαγαν από δέντρα, τις κούρευαν με σουγιάδες, τους χάραζαν τα πρόσωπα και τις διαπόμευαν. Έπειτα από όλα αυτά τα μαρτύρια πολλές από αυτές τις σκότωναν.

[...] Έγκυες γυναίκες, μωρομάνες, ηλικιωμένες, ακόμα και μικρά κορίτσια βιάστηκαν, όπως η Ειρήνη Ανδρεοπούλου 12 χρονών στην Αχλαδιά της Καρδίτσας και οι 10 μικρές ΕΠΟΝίτισσες, που τις πέταξαν μετά από βιασμό από ένα βράχο σε χαράδρα στη θέση Μπάρρα Καρυάς στον Όλυμπο. Σ' έναν χρόνο, μόνο στο νομό Καστοριάς, 2.100 γυναίκες βασανίστηκαν. Από αυτές 17 δολοφονήθηκαν και μία τρελάθηκε [...]»³².

32. Τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναι-

Γυναίκες χτυπημένες, την περίοδο της λευκής τρομοκρατίας

Παράλληλα, από τον Ιούνιο του 1946 με το Γ΄ Ψήφισμα είχαν ξεκινήσει οι δίκες στα στρατοδικεία και οι εκτελέσεις γυναικών, που συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου. Την ίδια στιγμή, με βάση το νομικό οπλοστάσιο του κράτους, χιλιάδες γυναίκες που ανήκαν είτε οι ίδιες στις οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΚΚΕ είτε κάποιο στενό μέλος της οικογένειάς τους στέλλονταν στις φυλακές και στην εξορία. Το 1946 στάλθηκαν στην Ικαρία οι πρώτες εξορίστες και εξοριστοί, ενώ την ίδια χρονιά ξεκίνησε η λειτουργία του στρατοπέδου πειθαρχημένης διαβίωσης εξορίστων της Γυάρου. Οι τόποι εξορίας των γυναικών της περιόδου του Εμφυλίου ήταν η Χίος και το Τρίκερι. Ως το 1948 βρισκόνταν στη Χίο 1.050 γυναίκες και 57 ανήλικα παιδιά³³. Από το 1947 εκατοντάδες γυναίκες βρισκόνταν κρατούμενες στις φυλακές Αβέρωφ, πολλές από τις οποίες μαζί με τα παιδιά

κών, Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2016, σελ. 46.

33. Βλ. Στρατόπεδα Γυναικών, Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αϊ Στράτης, 1948- 1954, Σύλλογος Πολιτικών Εξορίστων Γυναικών, εκδ. Αλφειός, Αθήνα, 2006

τους. Περίπου το 80% των γυναικών πολιτικών κρατούμενων προέρχονταν από την επαρχία, ήταν αγρότισσες και συχνά αναλφάβητες με ελάχιστες γνώσεις δημοτικού. Ανάμεσα στις κρατούμενες βρίσκονταν 150 μανάδες, εκ των οποίων οι 106 για κάποιο διάστημα τα είχαν μαζί τους³⁴.

Οι εκτελέσεις των γυναικών ξεκίνησαν τον Ιούλιο του '46. Η πρώτη γυναίκα που εκτελέστηκε με απόφαση στρατοδικείου ήταν η Σλαβομακεδόνη Μίρκα Γκινόβα (Ειρήνη Γκίνη), στέλεχος του ΚΚΕ, η οποία την περίοδο της Κατοχής υπήρξε αντάρτισσα στον ΕΛΑΣ στην περιοχή του Καϊμακτσαλάν. Συνελήφθη το καλοκαίρι του 1946 από άντρες της χωροφυλακής, οι οποίοι της έσκισαν τα ρούχα, της ξερίζωσαν τα μαλλιά και την περιέφεραν στους δρόμους της Έδεσσας. Στην Ασφάλεια υπέστη φριχτά βασανιστήρια. Τη χτυπούσαν με ρόπαλα, της έκαναν ηλεκτροσόκ, την έθαψαν ως το λαιμό και την πυροβολούσαν. Εκτελέστηκε με απόφαση στρατοδικείου στις 27/7/46. Στον δρόμο για το εκτελεστικό απόσπασμα τραγουδούσε τη Δι-εθνή και μακεδονικά τραγούδια της επανάστασης³⁵.

Το παρακάτω ποίημα της Ρίτας Μπούμη - Παπά με τίτλο «Αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες» γράφτηκε για τις εκτελεσμένες γυναίκες του εμφυλίου:

*«Αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες,
θα πλημμυρίσει η πόλη με βουβά κορίτσια
ο αέρας με σφιγή ευωδιά θανάτου
τα φρούρια θα σηκώσουν άσπρες σημαίες
τα οχήματα θα σταματήσουν —
αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες.
Αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες,
θα δείτε χίλια κορίτσια με τρυπημένα στήθη*

34. Μαρία. Φαφαλιού, Κορίτσια σε περικλειστούς χώρους, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2020, σελ. 132.

35. Τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949), ό.π., σελ. 37-38.

ακάλυπτα, να σας φωνάζουν
«γιατί μας στείλατε έτσι νωρίς να κοιμηθούμε
σε τόσο χιόνι, αχτένιστες, κλαμένες;» —
αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες.
Αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες
θα ιδούν κατάπληκτα τα πλήθη
πως φάλαγγα πιο ανάλαφρη δεν πάτησε στη γη
πως λιτανεία πιο ιερή δεν έχει παρελάσει
ανάσταση πιο ένδοξη και ματωμένη —
αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες.
Αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες
γαμήλιο άνθος η πανσέληνος θα υψωθεί να τις στολίσει
μέσα στα κούφια μάτια τους θα κλαίνε ορχήστρες
οι μπούκλες τους, οι επίδεσμοι, θα κυματίζουν·
ω τότε, πολλοί από τύψεις θα πεθάνουν —
αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες»³⁶.

4.1. Οι πρώτες μαχήτριες του ΔΣΕ

Οι πρώτες γυναίκες που εντάχθηκαν στον ΔΣΕ ήταν οι πρώην αντάρτισσες του ΕΛΑΣ. Η κατάσταση αυτών των γυναικών στον ΔΣΕ βασίστηκε στην εμπειρία από τη συμμετοχή τους στα ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ, όπου έφτασαν να αποτελούν το 10% των δυνάμεών τους. Ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα, ενδεικτικά αναφέρουμε την πρώτη ανταρτοομάδα γυναικών στην 8η Μεραρχία του ΕΛΑΣ στο Καρπενήσι, με επικεφαλής τη Γεωργία Παληγιαννοπούλου-Καλλίνου και καπετάνισσα τη Μαρία Φέρλα-Μπέικου. Και οι δυο τους διατέλεσαν αξιωματικοί του ΔΣΕ, υπεύθυνες γυναικών, βοηθοί πολιτικού επιτρόπου μεραρχιών, όπως σχεδόν το σύνολο των πρώτων γυναικών που

36. Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή «Χίλια σκοτωμένα κορίτσια», που κυκλοφόρησε το 1964 από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.

εντάχθηκαν στον ΔΣΕ³⁷. Την ίδια περίοδο πραγματοποιούνται στοχευμένες αποστολές γυναικών κομματικών στελεχών από τις πόλεις προς το βουνό. Υπήρξαν γυναίκες που συμμετείχαν σε όλη αυτή την «αλυσιδα» αγώνα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, από το προπολεμικό κομμουνιστικό κίνημα, στις οργανώσεις του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ και του ΚΚΕ στην Κατοχή και αργότερα στον ένοπλο αγώνα του ΔΣΕ. Η γυναίκα που συμβόλιζε το πρότυπο της ολοκληρωμένης αγωνίστριας υπήρξε η ηρωίδα κομμουνίστρια Ηλέκτρα Αποστόλου, το όνομα της οποίας είχε δώσει ο ΔΣΕ σε παράσημο για να τιμήσει τη γυναικεία γενναιότητα. Η συντρόφισσά της Αύρα Παρτσαλίδου σε άρθρο της στο περιοδικό Δημοκρατικός Στρατός, που δημοσιεύτηκε το καλοκαίρι του 1949, όταν ο αγώνας του ΔΣΕ όδευε προς το τέλος του, έγραφε:

«[...] Στη Μέρα της Ηλέκτρας, στη μνήμη όλων των ηρωίδων του λαού μας υποσχόμαστε για ακόμα μια φορά πως δεν θα αφήσουμε τους δολοφόνους της Ηλέκτρας, της Μίρκας και όλων των αγαπημένων νεκρών μας να πατήσουν στην ελεύθερη γη μας, που τη λεφτερώσαμε με το αίμα της καρδιάς μας [...]»³⁸.

Άλλη μια γυναίκα-θρύλος από την περίοδο της Κατοχής υπήρξε η αντάρτισσα του ΕΛΑΣ με το ψευδώνυμο «Θύελλα» (Μένη Παπαηλιού). Συμμετείχε στο Τάγμα Θανάτου και στη συνέχεια στη διμοιρία ανταρτισσών της 8ης Μεραρχίας. Σκοτώθηκε πολεμώντας στη Μάχη της Αθήνας τον Δεκέμβρη του 1944 στην Ομόνοια, στο Εθνικό Θέατρο. Ήταν η μόνη αντάρτισσα της διμοιρίας που είχε πάρει άδεια να μπει στην Αθήνα για να μπορέσει να δει τα τρία παιδιά της. Σε πολλά διαφορετικά κείμενα που εκδόθηκαν από τον ΔΣΕ η «Θύελλα» μνημονεύεται ως το

37. Φιλομένη Τόλια, Πολιτικός επίτροπος – πολιτικός καθοδηγητής: ο θεσμός του πολιτικού επιτρόπου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ), Διδακτορική Διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2019, σελ. 470.

38. Αύρα Παρτσαλίδου, «Ηλέκτρα», στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή από τα πρωτότυπα τεύχη του περιοδικού «Δημοκρατικός Στρατός», τόμ. 2, εκδ. Ριζοσπάστης, Αθήνα, 1996, σελ. 554.

κορυφαίο παράδειγμα γυναικείου ηρωισμού και ως πρότυπο αντάρτισσας.

Μαχήτριες του ΔΣΕ

Οι γυναίκες που κατατάχθηκαν στον ΔΣΕ ήταν ως επί το πλείστον νεαρές αγρότισσες και εργάτριες. Οι περισσότερες από αυτές, ειδικά στην πρώτη φάση, σχετιζόνταν με τις οργανώσεις του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ και του ΚΚΕ είτε οι ίδιες είτε κάποιο μέλος της οικογένειάς τους. Σε πολλές περιπτώσεις, ανήλικες κοπέλες, συνήθως Επονίτισσες ή Αετόπουλα, ακολούθησαν στο βουνό κάποιο μεγαλύτερο μέλος της οικογένειάς τους, τον πατέρα ή τον αδερφό τους. Υπήρξαν, βέβαια, και περιπτώσεις μανάδων οργανωμένων στο ΚΚΕ που βγήκαν στο βουνό παίρνοντας μαζί τα παιδιά τους, ενώ άλλες γυναίκες ανέβηκαν στο βουνό αφήνοντας πίσω όλη την οικογένειά τους.

«[...] Τον Μάη του 1947 ήρθε αντάρτικο τμήμα στο χωριό μας για επιμελητειακή δουλειά, μαζί τους και οι πατέρας μου. Όταν έφυγε το αντάρτικο τμήμα έφυγα και εγώ μαζί τους. [...] Συνάντησα τις πρώτες αντάρτισσες που βγήκαν στα βουνά, τις πρώτες μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, τις πρώτες κοπέλες που ήταν στα Ρουμελιώτικα τμήματα του ΔΣΕ. Γρήγορα γινήκαμε πολλές, στους 100 μαχητές 40 ήμασταν μαχήτριες»³⁹.

Η Όλγα Μάστορα-Ψαρογιάννη, που ζούσε στο χωριό Φυτειά της ορεινής Ημαθίας, περιγράφει στη γραπτή μαρτυρία της τη διαδρομή της και πώς κατέληξε να ενταχθεί στον ΔΣΕ. Εκείνη και δεκαπέντε άλλες Επονίτισσες δούλευαν σε εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στη Νάουσα και ήταν όλες τους μέλη του Συνδικάτου Εργατών Κλωστοϋφαντουργίας. Για να ξεφύγουν από την τρομοκρατία των Σούρληδων, έμεναν και κοιμόντουσαν μέσα σε ένα κτίριο του εργοστασίου. Μετά την άνοιξη του 1946, στο πλαίσιο των επιχειρήσεων του κυβερνητικού στρατού για την απομόνωση των δυνάμεων του ΔΣΕ, οι κάτοικοι των ορεινών χωριών της Ημαθίας εκτοπίζονται βίαια από τα σπίτια τους. Νέος τόπος κατοικίας τους γίνονται οι πρόχειροι καταυλισμοί με αντίσκηνα της ΟΥΝΡΑ σε χωριά κοντά στις πόλεις ή μέσα στις πόλεις. Στην οικογένεια της Μάστορα-Ψαρογιάννη, στην οποία υπήρχαν πέντε παιδιά, οι αρχές δεν έδωσαν ούτε κατοικία ούτε αντίσκηνο ούτε τρόφιμα. Η τρομοκρατία ήταν

39. Κατίνα Μανιτάρα- Ζώργιου, Αετόπουλο, Μαχήτρια, Αξιωματικός του ΔΣΕ στη Ρούμελη, Αυτοέκδοση, Αθήνα, 2015, σελ. 64-65.

τέτοια, που οδήγησε εκείνη και τον πατέρα της στο βουνό, αφήνοντας πίσω τη μητέρα της και τα αδέρφια της⁴⁰.

Ανάλογη ήταν και η περίπτωση της Ελένης Τραγγανίδα- Μακρυνιώτη από το χωριό Μαριολάτα της ορεινής Φωκίδας, Ως Αετόπουλο από την περίοδο της Κατοχής, την περίοδο που οι καταδιωκόμενοι και οι καταδιωκόμενες έβγαιναν στο βουνό, εκείνη τους πήγαινε κρυφά τρόφιμα. Το 1947 όταν γύρισε ο πατέρας της από την εξορία, ο οποίος ήταν στέλεχος του ΚΚΕ, ετοιμάστηκε να βγει στο βουνό. Για την Ελένη, το δίλημμα που τέθηκε ήταν είτε να φύγει από το χωριό και να δουλέψει ως υπηρέτρια, είτε να ακολουθήσει τον πατέρα της στο βουνό. Εκείνη αποφάσισε το δεύτερο.

[..] Λίγες μέρες αργότερα συγκροτήσαμε μια μικρή αντάρτικη ομάδα: ο Ζαχαρίας Αρβανίτης, ο Γιάννης Τούμπας από την Κουκουβίστα κι εγώ. Στις 8 Αυγούστου του 1947, καταταγήκαμε στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος. Την ημέρα εκείνη, ο πατέρας μου σηκώθηκε πολύ πρωί, μπορεί και να μην είχε καθόλου κοιμηθεί, πήγε έπιase γάλα και με ξύπνησε. Ήταν ένα πανέμορφο πρωινό. Ο ήλιος όπως έβγαινε ήταν τεράστιος, κιτρινός, πανέμορφος. Κοιτούσα γύρω μου, κι όλα φαίνονταν πάρα πολύ ωραία. Θα πήγαινα στο βουνό με τους αντάρτες και χαιρόμουνα για αυτό.[...] ⁴¹.

Άλλα κορίτσια από επαρχιακές πόλεις πήραν τον δρόμο του βουνού χωρίς κάποιο μέλος της οικογένειάς τους. Η Κατίνα Λατίφη, Επονίτισσα από τον Αλμυρό Βόλου, βρέθηκε εξόριστη στην Ικαρία το 1946, από όπου αφέθηκε ελεύθερη ως ανήλικη από Επιτροπή του ΟΗΕ την άνοιξη του 1947. Από το δαιδαλώδες περιβάλλον της Αθήνας των παράνομων οργανώσεων θα βρεθεί με μεγάλη δυσκολία πίσω στον Αλμυρό, όπου η τρομοκρατία οργιάζε. Η μόνη της διέξοδος ήταν να βγει στο βουνό.

«[...] βαδίσαμε έτσι όλη τη νύχτα κι όταν ξημέρωσε βρεθήκαμε

40. Όλγα Μάστορα-Ψαρογιάννη, Στο δρόμο του χρέους, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2009, σελ. 37-47.

41. Ελένη Τραγγανίδα - Μακρυνιώτη, Μυρτιά του Βουνού, Μαρτυρία μιας Ανταρτοπούλας, ιδιωτ. έκδοση, Αθήνα, 2014, σελ. 27.

από την πλευρά της Ζαγοράς, στα απόκρημνα μέρη προς τη θάλασσα, εκεί όπου ήταν το λημέρι του Αρχηγείου Πηλίου, με διοικητή τον Φερραίο. Μας υποδέχτηκε ο ίδιος. Το μέρος ήταν σκεπασμένο από πυκνά δέντρα κι από κάτω πρόβαλλαν μικροσκοπικές καλύβες από κλαδιά. Αντάρτες πηγαινόερχονταν, τραγουδούσαν, είχαμε περάσει σε άλλο κόσμο! [...]»⁴².

Η ένταξη των γυναικών στον ΔΣΕ ακολούθησε αυξητική πορεία όσο ο πόλεμος κλιμακωνόταν και οι μάχες αυξάνονταν. Οι πρώτες γυναίκες που είχαν καταταγεί είχαν ήδη πολεμήσει σε πολλές μάχες επιδεικνύοντας εξαιρετική γενναιότητα. Από τα μέσα του 1948 η συμμετοχή των γυναικών αυξήθηκε κατακόρυφα. Σε πολλά τμήματα ξεπέρασε το 30%, ενώ υπήρχαν ταξιαρχίες στις οποίες η συμμετοχή των γυναικών στα μάχιμα τμήματα έφτανε ακόμα και το 50%⁴³. Τον Απρίλιο του 1949 οι γυναίκες αποτελούσαν το 70% στις βοηθητικές υπηρεσίες και το 30% στα μάχιμα τμήματα.

«[...] Την ορμητική ανάπτυξη και το μέστωμα του γυναικείου κινήματος της χώρας μέσα σε αυτά τα δύο χρόνια δεν το δείχνει μόνο η μαζική συμμετοχή της γυναίκας στον πόλεμο μα και η θαυμαστή της απόδοση. Με συγκίνηση και περηφάνεια μιλάει όλος ο λαός και ο στρατός για τις μαχήτριες, τις άξιες θυγατέρες του. Τη συμβολή και των ηρωισμό των μαχητριών μας αναγνωρίζοντας το Γ.Α. βάζει πλάνο τα 30% στις καινούργιες εφεδρείες νάναι γυναίκες [...]»⁴⁴.

Στις αρχές του 1948 δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβέρνησης (20.2.48) ο Νόμος αρ. 7 για την επιστράτευση. Το άρθρο 3 αναφερόταν στις γυναίκες: «Ο υπουργός των Στρατιωτικών μπορεί να καλέσει με διάταγμα και ορισμένες ηλικίες γυναικών. Η κάθε επιστρατευμένη γυναίκα μπορεί να

42. Κατίνα Λατίφη, Τα απόπαιδα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1999, σελ. 140.

43. Κώστας Καραγιώργης, «Η μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], τόμ. 2, ό.π., σελ. 173-179.

44. Ρ[ούλα] Ζ[αχαριάδη], «Η γυναίκα στην πρώτη γραμμή του αγώνα στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], ό.π., σελ. 478.

κάνει μάχιμη υπηρεσία μόνο αν το ζητήσει η ίδια». Η πλειοψηφία των γυναικών που εντάχθηκαν στον ΔΣΕ από την άνοιξη του 1948 και έπειτα ήταν κατά βάση στρατολογημένες από τις εμπόλεμες περιοχές και τα πεδία των μαχών της υπαίθρου και της Ελεύθερης Ελλάδας. Όσο φούντωνε ο Εμφύλιος, τόσο τα περιθώρια μη εμπλοκής τους στένευαν. Το μέλλον των γυναικών αυτών, αν παρέμεναν στα χωριά τους, ήταν κάτι παραπάνω από αβέβαιο, αφού στους πολεμικούς χάρτες οι περιοχές αυτές ήταν καταχωρισμένες στο λαϊκοδημοκρατικό στρατόπεδο. Κατά συνέπεια, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο πρόθυμα εντάσσονταν στον Δημοκρατικό Στρατό. Επρόκειτο για κοπέλες νέες –όπως, άλλωστε, νέοι και νέες ήταν η συντριπτική πλειοψηφία των μαχητών και των μαχητριών του ΔΣΕ– οι οποίες προέρχονταν από περιοχές θετικά διακείμενες απέναντι στο ΕΑΜ, που είχαν βιώσει από πρώτο χέρι τη βία της λευκής τρομοκρατίας των φασιστικών συμμοριών.

Αγρότισσες στην Ελεύθερη Ελλάδα

Μαζικές, επιτυχημένες επιστρατεύσεις πραγματοποιήθηκαν και έπειτα από τις επιθέσεις του ΔΣΕ σε δυνάμεις του κυβερνητικού στρατού σε χωριά και αστικά κέντρα. Για παράδειγμα, μετά την κατάληψη της Καρδίτσας τον Δεκέμβριο του 1948, ο ΔΣΕ στρατολόγησε 1.100 νέους μαχητές, εκ των οποίων ένα μεγάλο ποσοστό ήταν γυναίκες. Οι επιστρατευμένες ήταν κοπέλες αγρότισσες, στην πλειοψηφία τους αναλφάβητες και γαλουχημένες με τους πολιτισμικούς κώδικες της αγροτικής ζωής.

Το γεγονός αυτό είχε αμφίσημες προεκτάσεις. Παρότι πολλές από αυτές τις κοπέλες βίωσαν τον αποχωρισμό από τη φούστα ή τη φορεσιά τους σαν μια σχεδόν τραυματική εμπειρία, εντούτοις ήταν σκληραγωγημένες και μαθημένες στους ρυθμούς της βουνίσιας ζωής. Γι' αυτό ίσως και πολλές τελικά αποδείχθηκαν εξαιρετικές μαχήτριες.

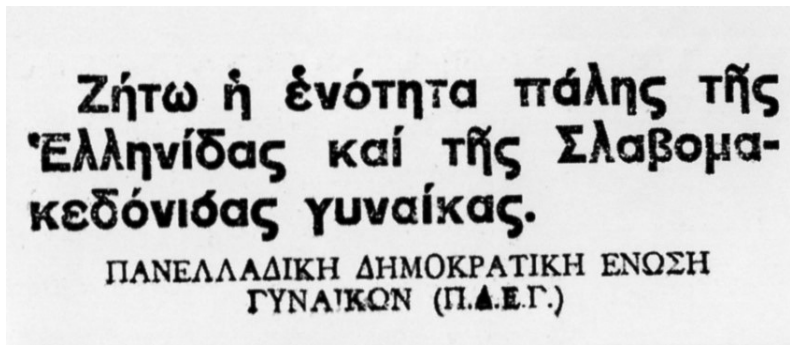
Εάν οι κοπέλες προέρχονταν από οικογένειες αρνητικά διακείμενες απέναντι στο ΕΑΜ, συνήθως επέστρεφαν στο χωριό τους. Από αυτές που παρέμεναν, οι περισσότερες στέλνονταν στα έμπεδα για στρατιωτική εκπαίδευση και έπειτα στα τμήματα, όπου τις αναλάμβανε η υπεύθυνη βοηθός πολιτικού επιτρόπου. Σε κάθε περίπτωση, κόντρα στις διάφορες αφηγήσεις σχετικά με την επιστράτευση των γυναικών, οι μαρτυρίες και η ιστορική έρευνα όσον αφορά τη συμμετοχή των γυναικών στον ΔΣΕ αποδεικνύουν πως η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών αυτών αφομοιώθηκαν πλήρως, και μάλιστα είχαν ενεργό συμμετοχή. Οι περισσότερες επιστρατευμένες γυναίκες παρέμειναν στον ΔΣΕ μέχρι το τέλος, ενώ μεγάλο ποσοστό τους παρακολούθησε τις στρατιωτικές σχολές του και ανέλαβε διοικητικά αξιώματα. Λίγες είναι οι καταγεγραμμένες περιπτώσεις λιποταξίας γυναικών - ο αριθμός τους, μάλιστα, ήταν μικρότερος σε σχέση με αυτόν των αντρών.

Σχετικά με τις επιστρατευμένες γυναίκες στον ΔΣΕ, η ιστορικός Τασούλα Βερβενιώτη παρατηρεί:

«Την “αφομοίωση” των επιστρατευμένων γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό διευκόλυνε και το κλίμα συντροφικότητας και ενθουσιασμού που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στους μαχητές και τις μαχήτριες. Ήταν νέοι και τραγουδούσαν και διασκεδάζαν, παρόλες τις ταλαιπωρίες που υφίσταντο και ονειρεύονταν μια άλλη, καλύτερη κοινωνία. Το όραμα της Λαοκρατίας, όραμα του εαμικού κινήματος, δεν είχε ξεφτίσει στα βουνά όπως στις πόλεις. Στα κορίτσια άρεσε που μάθαιναν να γράφουν και να διαβάζουν. Τους άρεσε που η “υπεύθυνη” τους διάβαζε τη Μαχήτρια, το Δελτίο, αλλά και μυθιστορήματα, όπως “Η δημοσιά του Βολοκολάμσκ” και “Η μοίρα ενός ανθρώπου”. Ανοιγόταν μπροστά τους ένας καινούριος κόσμος. Εξάλλου οι κοπέλες έβλεπαν τη στράτευσή τους ως κάτι το προσωρινό. Γιατί να μη

βοηθήσουν και αυτές ώστε νάρθει η νίκη –για την οποία δεν είχαν καμιά αμφιβολία ότι θάρθει– πιο σύντομα; Αφού αυτή η νίκη θα βελτιώνει και τη δική τους ζωή! Τι το καλύτερο είχαν να κάνουν αν έμεναν στο χωριό τους; [...]»⁴⁵.

Αξιζει να σημειωθεί ότι στον ΔΣΕ πολέμησαν, επίσης, περίπου 3.000 Σλαβομακεδόνισσες, κάποιες Τουρκάλες και λίγες Τσιγγάνες. Ειδικότερα, η μεγάλη συμμετοχή των Σλαβομακεδονισσών άφησε έντονο το αποτύπωμά της στον γυναικείο αγώνα στον ΔΣΕ.

Προκήρυξη της Πανελλήνιας Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών

45. Τασουλα. Βερβενιώτη, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο Η. Νικολακόπουλος – Α. Ρήγος – Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2003, σελ. 125-142.

4.2. Οι γυναίκες στη μάχη

Η στρατιωτική εκπαίδευση των γυναικών του ΔΣΕ διαρκούσε περίπου δύο μήνες και ξεκινούσε από τα έμπεδα, εγκαταστάσεις που είχαν διαμορφωθεί ειδικά γι' αυτό τον σκοπό σε πεδινές εκτάσεις στα βουνά. Εκεί, σε ομάδες μαζί με άντρες μαχητές, εκπαιδεύονταν στα όπλα, γίνονταν σκοπεύτριες όλμου και οπλοπολυβόλου και έπειτα εντάσσονταν στα τμήματα και σε μονάδες.

«Η πρωινή γυμναστική κράτησε 20 λεπτά για να συνηθίσουμε. Μετά πήραμε το πρωινό μας. Μια κουταλιά αλευροτέντωμα. Μετά είχαμε ώρες εκπαίδευσης: γνωριμία με τα όπλα, ονομασία, χρήση και σκοποβολή. Αργότερα μάθαμε λύση και συναρμολόγηση όλων των όπλων και στη συνέχεια κάναμε πρακτικές ασκήσεις με φανταστικό εχθρό στους γύρω λόφους»⁴⁶.

Οι γυναίκες συμμετείχαν στις μάχες από την αρχή της ίδρυσης του ΔΣΕ, ήδη δηλαδή από το 1946. Ωστόσο, στις εβδομήντα μέρες της μάχης του Γράμμου το καλοκαίρι του 1948 (14 Ιουνίου-21 Αυγούστου), όταν είχε αυξηθεί σημαντικά και ο αριθμός τους, απέδειξαν την αξία τους στη μάχη. Στην υπεράσπιση του Γράμμου οι γυναίκες αποτέλεσαν οργανικό τμήμα των 10.000-11.000 μαχητών και μαχητριών του ΔΣΕ.

«Σε τούτη τη μεγάλη λαϊκή εποποιία που γράφτηκε με αγώνα και θυσίες σε τούτες τις βουνοκορφές, σε αυτό το λαϊκό θαύμα του Γράμμου, αληθινά θαυματούργησε και η γυναίκα. Στην μεγάλη αυτή μάχη που έδωσε και δίνει η πατρίδα μεγάλωσε πολύ η συμβολή και η απόδοσή της. Δείχτηκαν οι αντάρτισσές μας μια σοβαρή δύναμη του ΔΣ. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς πως το χαρακτηριστικότερο, το πιο βαθιά συγκινητικό σ' αυτό το λαϊκό μεγαλείο του Γράμμου είναι ο μαζικός ηρωισμός, η αυτοθυσία, η υπεράνθρωπη προσπάθεια της γυναίκας, τέτοια που δεν έχει ξαναδει η ιστορία της [...]»⁴⁷.

46. Όλγα Μάστορα- Ψαρογιάννη, ό.π., σελ. 52.

47. Ρ[ούλα] Ζ[αχαριάδη], «Η γυναίκα στην πρώτη γραμμή του αγώνα», στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], τόμ. 1, ό.π., σελ. 353.

Ανάμεσα στα αμέτρητα ηρωικά κατορθώματα των μαχητριών του Γράμμου ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της μαχήτριας Βουλίκας Πίτου, που από ένα ύψωμα πολέμησε μόνη της για πέντε ώρες και, αφού είχε ξοδέψει όλες τις ταινίες και τις χειροβομβίδες της, υποχώρησε κουβαλώντας στην πλάτη της τον βαριά τραυματισμένο διμοιρίτη της. Μια άλλη δεκαοχτάχρονη μαχήτρια το έσκασε από το νοσοκομείο με ανοιχτά τα τραύματά της και ξαναγύρισε στη μάχη ως ελεύθερη σκοπεύτρια. Δεκάδες ήταν, επίσης, οι νεκρές μαχήτριες από τις μάχες του Γράμμου.

Οι γυναίκες πήραν μέρος σε όλες τις μάχες του ΔΣΕ, όπως στο Βίτσι, στην Καρδίτσα, στη Νάουσα, στο Καρπενήσι, στη Φλώρινα, στην ανακατάληψη του Γράμμου και στις τελευταίες μάχες στο Βίτσι και στον Γράμμο το καλοκαίρι του 1949. Προοδευτικά, αναδεικνύονταν σε ολοένα και καλύτερες μαχήτριες, στελεχώνοντας πολλά διαφορετικά πόστα, έτσι που κάθε τμήμα του ΔΣΕ «είχε τις δικές του ηρωίδες, μαχήτριες, ολμίστριες, πυροβολίστριες, συνδέσμους, “σαμποτέρισσες” σε όλα τα όπλα. [...]»⁴⁸. Την άνοιξη του 1949 οι γυναίκες είχαν φτάσει να χειρίζονται και βαρύ οπλισμό, ακόμα και πυροβόλα. Παράλληλα, συμμετείχαν και σε άλλους πιο «επιδέξιους» τομείς, όπως η ανίχνευση, η ναρκοθέτηση, η αποπαγίδευση και το σαμποτάζ. Στην εφημερίδα των γυναικών του ΔΣΕ Μαχήτρια καταγραφόταν η δράση και τα κατορθώματα των γυναικών στα πεδία των μαχών. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα είναι το ακόλουθο:

«Η Όλγα, η Σοφία, η Λένα, ήταν πυροβολήτριες του 23ου Ουλαμού. Μια μέρα ο παρατηρητής ειδοποιεί στο τηλέφωνο πως παρατηρεί εχθρική κίνηση, όμως στον καταλιισμό εκείνη τη στιγμή δεν υπήρχαν παρά οι τρεις πυροβολήτριες. Χωρίς να χάσουν χρόνο παίρνουν τα στοιχεία από τον παρατηρητή, τακτοποιούν το πυροβόλο και βάζουν στόχο, με αποτέλεσμα να σκορπίσουν τον εχθρό με 15 βλήματα. Οι διοικητές και οι μαχητές αργότερα θαύμαζαν τις 3 κοπέλες που μόνες τους τα έβγαλαν πέρα»⁴⁹.

48. Ό.π., σελ. 354

49. Τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949), ό.π., σελ. 90.

Μαχήτρια με αντιαρματικό Πάντσερ- φάουστ

Οι εξαιρετικές επιδόσεις των γυναικών στο πεδίο της μάχης έφερναν σε αμηχανία και προβλημάτιζαν το κυβερνητικό στρατόπεδο. Σε έκθεση ενός ανώτερου αξιωματικού αναφέρονταν τα ακόλουθα:

«[...] αγωνίζονται φανατικά σαν τις ύαινες. Πολύ δύσκολα μπορούμε να τις υποχρεώσουμε να εγκαταλείψουν το ύψωμα που υπερασπίζονται. Και οι πολεμικές κραυγές τους ασκούν ιδιαίτερα αρνητική επίδραση στο ηθικό των ανδρών μας [...].»⁵⁰.

Επιπλέον, οι γυναίκες συμμετείχαν σε δεκάδες πορείες που πραγματοποιούσε ο ΔΣΕ διασχίζοντας ολόκληρα βουνά μέσα σε τρομερά αντίξοες συνθήκες και αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα επιθέσεις από τις εχθρικές δυνάμεις. Σε πολλές μαρτυρίες περιγράφεται πως στις μεγάλες αυτές πορείες οι μαχητές και οι μαχήτριες είχαν καταφέρει να περπατούν και να κοιμούνται ταυτόχρονα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η πορεία των 1.000 αόπλων της Ρούμελης, εκ των οποίων σχεδόν το 1/3 ήταν γυναίκες.

Επιπλέον, η συμβολή των μαχητριών υπήρξε καθοριστική, ακόμα και κυρίαρχη, θα λέγαμε, και σε άλλες ζωτικές υπηρεσίες του ΔΣΕ μέσα από ρόλους οι οποίοι προσidiaζαν περισσότερο

50. Συλλογικό, Για να θριαμβεύσει η ζωή, εκδ. Ριζοσπάστης, Αθήνα, 1996, σελ. 61.

στα παραδοσιακά γυναικεία πρότυπα, συμβόλιζαν ωστόσο και την επίσης παραδοσιακή άποψη περί «υποτιμημένης εργασίας της γυναίκας» – υποτιμημένης για την αστική αντίληψη και ιδεολογία, όχι όμως για τα δεδομένα και τη δομή του ΔΣΕ, ο οποίος ανέπτυξε και εξύμνησε στο έπακρο το σύνολο των υπηρεσιών αυτών και μαζί τις γυναίκες που τις στελέχωναν.

«[...] Αυτοί ήταν οι αφανείς ήρωες. Ένα μεγάλο τμήμα αποτελούσε το υγειονομικό προσωπικό, μαζί με αυτούς ήταν οι τραυματιοφορείς. Στην πλειοψηφία τους, ήταν γυναίκες από τα γύρω χωριά. Αγράμματες, αλλά με βαθιά αισθήματα και μεγάλη καλοσύνη. Και στην παλικαριά δεν τις έφταναν ούτε οι άντρες. Δεν ήταν μια, δεν ήταν δυο, δεν ήταν τρεις και πέντε... Ήταν όλες τους λεβέντισσες. Όταν δεν είχαν να μεταφέρουν τραυματίες, βοηθούσαν να φτιάξουμε τα χαρακώματα [...]»⁵¹.

Μεγάλο ποσοστό των γυναικών έγιναν, επίσης, τηλεφωνήτριες, έχοντας παρακολουθήσει τις σχολές ασυρματιστών, μηχανικών και τηλεφωνητών του ΔΣΕ. Στις σχολές συνδέσεων και διαβιβάσεων του ΔΣΕ το 50% ήταν γυναίκες ⁵². Η πιο «γυναικεία» ωστόσο θέση, όπως παραδοσιακά συνέβαινε σε κάθε πόλεμο, ήταν αυτή της νοσοκόμας. Στις υγειονομικές υπηρεσίες του ΔΣΕ πάνω από το 80% του προσωπικού ήταν γυναίκες, που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους είτε ως γιατρίνες ή νοσοκόμες είτε στελεχώνοντας διοικητικές θέσεις. Παράλληλα, πολλές ήταν οι γυναίκες τραυματιοφορείς, που εκτελούσαν το εξαιρετικά δύσκολο και για τη σωματική τους διάπλαση έργο της μεταφοράς των τραυματιών.

Νοσοκόμα του ΔΣΕ

51. Όλγα Μάστορα-Ψαρογιάννη, Στο δρόμο του χρέους, ό.π., σελ. 73.

52. Τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949), ό.π., σελ. 105.

4.3. Γυναίκες-στρατιώτες

Για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία υπήρξε τόσο μεγάλη συμμετοχή των γυναικών σε ένα πεδίο παραδοσιακά συνυφασμένο με τα κυρίαρχα ανδρικά πρότυπα. Αυτό το πρωτοφανές φαινόμενο μοιραία έθετε στο προσκήνιο το «γυναικείο ζήτημα», τις έμφυλες αντιθέσεις και τις προεκτάσεις που απέρρεαν από την είσοδο νεαρών, αμόρφωτων ως επί το πλείστον γυναικών στην πολιτική και τον πόλεμο δίπλα σε άντρες. Στον ΕΛΑΣ οι γυναίκες ήταν πολύ λιγότερες και είχαν δράσει σε ξεχωριστούς σχηματισμούς, ενώ στον ΔΣΕ τα στρατιωτικά τμήματα ήταν μεικτά. Επίσης, στον ΔΣΕ, σε αντίθεση με τον ΕΛΑΣ, η σύναψη σχέσεων ανάμεσα στους μαχητές και τις μαχήτριες επιτρεπόταν. Αυτή η διαφοροποίηση ανταποκρινόταν στις πραγματικές συνθήκες της ζωής στο βουνό, καθώς το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών στο δεύτερο αντάρτικο και η δράση σε μεικτά τμήματα διαμόρφωναν πρωτοφανείς για τα ήθη της εποχής συνθήκες κοινοτικής ζωής, όπου μαχητές και μαχήτριες ζούσαν, πολεμούσαν, έτρωγαν και πολλές φορές κοιμόντουσαν μαζί. Στους αστικούς κώδικες του αντίπαλου στρατοπέδου δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή η κοινωνία του αντάρτικου, πόσο μάλλον αυτό το πρότυπο της γυναίκας-μαχήτριας που είχε διαμορφωθεί στους κόλπους του ΔΣΕ.

«Τινές εξ αυτών μετεβάλλοντο εις εξάλλους πολεμιστριάς, διαβιούσαι εις τα χαρακώματα με τους Κ/συμμορίτας και μαχόμεναι μετ' αυτών μέχρις εσχάτων. Το κομμουνιστικόν δόγμα της κοινοκτημοσύνης είχε καλλιεργήσει τον ελεύθερον έρωτα, και ούτω αντιμετώπιζετο κατά τινά τρόπον ο τομεύς της ψυχαγωγίας των Κ/συμμοριτών, ίδια των μελών του κόμματος»⁵³.

Στις περισσότερες μαρτυρίες των γυναικών που έδρασαν στον ΔΣΕ επισημαίνεται πάντα η σχέση σεβασμού και ισοτιμίας που είχε αναπτυχθεί με τους άντρες συντρόφους τους:

53. Τασούλα Βερβενιώτη, «Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ», Κλειώ (Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία), τεύχ. 3, Καλοκαίρι 2006, Θεσσαλονίκη, εκδ. Επίκεντρο, Αφιέρωμα στο θέμα «Στρατός και αντάρτες στη δεκαετία του 1940», σελ. 163-187.

«Υπήρχε ένας αλληλοσεβασμός και μια αδελφοσύνη, σαν να ήμασταν όλοι μια οικογένεια. Και μπορώ να σας πω, πως έτσι πέρασαν όλα τα χρόνια που ήμουν στο βουνό, με ιδανικές ανθρώπινες σχέσεις. Αυτό που λένε, “όλοι για έναν κι ο ένας για όλους”, αυτό έζησα και θεωρώ πως στάθηκα τυχερή που το έζησα [...]»⁵⁴.

Η σχέση αυτή, όμως, δεν ήταν δεδομένη ούτε αυτονόητη εκ των προτέρων. Η πάλη για την καταπολέμηση των έμφυλων διακρίσεων στον ΔΣΕ ήταν μια διαδικασία συνεχής. Η Ρούλα Ζαχαριάδη-Κουκούλου, η οποία ήταν υπεύθυνη από το Γενικό Αρχηγείο για τη δουλειά στις γυναίκες που γινόταν στον ΔΣΕ, σε άρθρο της στην εφημερίδα Δημοκρατικός Στρατός την άνοιξη του 1948 σχολίαζε:

«Η υποτίμηση στη γυναίκα έχει πολύ παλιά παράδοση και δεν είναι εύκολο να φύγουν τα υπολείμματά της, αλλά πρέπει να καταλάβουμε πως στο λαϊκό μας κίνημα και στο ΔΣΕ είναι απαράδεκτη και βλαβερή»⁵⁵.

Ο Κώστας Καραγιώργης τον Φεβρουάριο του 1949, καταγράφοντας τα ζητήματα σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στα οποία έπρεπε να δοθεί προσοχή από τις διοικήσεις, επισήμαινε μεταξύ άλλων:

«Είναι καλό να φροντίσουμε την καλή κατανόηση, αλλά και την κατάλληλη στρατολογία, ώστε να μην ξεπερνάει το 30- 35% η συμμετοχή της γυναίκας στα μάχιμα τμήματα. Οι μεγάλες και αδιάκοπες πορείες με το γελιό, το οπλοπολυβόλο κ.λπ. κουράζουν πολύ το γυναικείο οργανισμό. [...] Να παίρνουν οι διοικητές (ιδίως ομαδάρχες, διμοιρίτες, λοχαγοί) υπόψιν τους τη φυσιολογική περιοδική αδυναμία της γυναίκας. Πολύ περισσότερο στις πορείες, σε πέρασμα ποταμιών, φύλαγμα νυχτερινής σκοπιάς κ.λπ. Οι εξτρεμισμοί και βαρβαρότητες πρέπει να λείψουν. (“Ίσα δικαιώματα – ίσα βάρη! κ.λπ.”)»⁵⁶.

54. Κατίνα Λατίφη, Τα απόπαιδα, ό.π., σελ. 151.

55. [Ρ]ούλα [Ζ]αχαριάδη, «Η γυναίκα στο ΔΣΕ», στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], τόμ. 1, ό.π., σελ. 131-132.

56. Κώστας Καραγιώργης, «Η μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», στο

Την ισοτιμία στον ΔΣΕ οι γυναίκες την κέρδισαν από μόνες τους· υπό μια έννοια, μπορούμε να πούμε πως την επέβαλαν.

«Σε μια στιγμή φτάνει ιδρωμένος ο επίτροπος του λόχου και μας λέει: “ποιος από σας ξέρει το μέρος να πάει στην πρώτη γραμμή. Είναι ανάγκη: σταμάτησε ο όλμος, γιατί έσπασε το κλισιοσκόπιο κι ένα άλλο μικρό, αλλά αναγκαίο εξάρτημα και πρέπει να πάμε”. Ούτε πρόλαβε να τελειώσει τη φράση του και πετάχτηκα: “Εγώ”, φώναξα δυνατά... Ταχτοποίησα λίγο το χιτώνιο, το δίκωχο στραβά, παίρνω το στάγιερ και τον αχώριστο “σύντροφό μου” τον τηλεβόα και προχωρώ προς τον επίτροπο. Σαν να ξαφνιαστήκε, θα περίμενε να πάει κανένα αγόρι... Τις σκέψεις του αυτές τις διέκοψα εγώ, λέγοντας “όχι και... υποτίμηση συναγωνιστή... ισότητα στην πράξη... [...]»⁵⁷.

Γυναίκες και άντρες μαζί

Το ζήτημα της διαφορετικής σωματικής αντοχής των γυναικών βρισκόταν στο επίκεντρο των προβληματισμών σχετικά με τη δράση τους στα στρατιωτικά τμήματα του ΔΣΕ. Στις συνθήκες του σκληρού πολέμου στο βουνό, τα όρια των ανθρώπινων αντοχών δοκιμάζονταν διαρκώς. Στην περίπτωση των γυναικών, τα όρια αυτά είχαν καταρριφθεί. Σύμφωνα με μαρτυρίες,

Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], τόμ. 2, ό.π., σελ. 178.

57. Όλγα Μάστορα-Ψαρογιάννη, Στο δρόμο του χρέους, ό.π., σελ. 82-83.

στις περισσότερες μαχήτριες του ΔΣΕ η έμμηνος ρύση τους είχε διακοπεί για όλο το διάστημα που ήταν στο βουνό. Ενδεικτική είναι η φράση της μαχήτριας Κατίνας Λατίφη: «[...] εμείς περιφρονούσαμε εντελώς τη γυναικεία μας φύση, αλλά να που αυτή υπήρχε και μας θύμιζε την ύπαρξή της [...]»⁵⁸. Η διακοπή της εμμήνου ρύσης είχε επιπτώσεις στην υγεία των γυναικών και συζητιόταν συχνά ανάμεσα στις μαχήτριες και την υπεύθυνη. Ως πρόβλημα ήταν τόσο εκτεταμένο, που τέθηκε στον τότε υπουργό Υγείας της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης Πέτρο Κόκκαλη, ο οποίος μάλιστα φρόντισε και δόθηκε στις μαχήτριες ειδική φαρμακευτική αγωγή⁵⁹.

Την ίδια στιγμή, οι γυναίκες συνεισέφεραν στον αγώνα του ΔΣΕ υιοθετώντας παραδοσιακούς ρόλους, που αφορούσαν τον τομέα της φροντίδας, της ένδυσης, της καθαριότητας, ακόμα και της ψυχαγωγίας. Την περίοδο της Κατοχής και του ένοπλου αγώνα του ΕΛΑΣ, τον ρόλο αυτό είχε επιτελέσει η «Εθνική Αλληλεγγύη», μια ξεχωριστή, κατά βάση γυναικεία οργάνωση. Μόνο που τώρα, στις συνθήκες του Εμφυλίου Πολέμου, οι ίδιες οι μαχήτριες επωμίστηκαν αυτούς τους ρόλους στο πεδίο της μάχης. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πόσες ήταν πραγματικά οι απαιτήσεις από τις γυναίκες στον ΔΣΕ, οι οποίες υιοθετούσαν διαρκώς εναλλασσόμενους ρόλους. Παράλληλα, λοιπόν, με τη συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις, φρόντιζαν για την καθαριότητα και τη «νοικοκυροσύνη» του αμψιού.

«Βέβαια όλα τα αμψιά που είχαν γυναίκες ήταν πάντα περιποιημένα και καθαρά. Ακόμα και τα κουμπιά από τις χλαίνες και τα χιτώνια των μαχητών ήταν ραμμένα. Στην αρχή, οι λοχαγοί δεν ήθελαν στους λόχους τις γυναίκες, για να μην τις έχουν βάρος! Οι γυναίκες όμως επιβλήθηκαν με την παλικάριά τους: πολεμούσαν γενναία, περιποιούνταν τους τραυματίες, ποτέ δεν εγκατέλειπαν τη θέση τους και ούτε παραδίνονταν στον εχθρό!»⁶⁰.

58. Κατίνα Λατίφη, Τα απόπαιδα, ό.π., σελ. 184.

59. Ό.π., σελ. 219.

60. Όλγα Μάστορα-Ψαρογιάννη, Στο δρόμο του χρέους, ό.π., σελ. 57

Παράλληλα, οι γυναίκες ήταν αυτές που, όταν κόπαζε η μάχη, ψυχαγωγούσαν την υπόλοιπη ομάδα με τα τραγούδια τους. Στον ΔΣ Παρνασσού οι γυναίκες είχαν σχηματίσει μια υποδειγματική ομάδα που με τραγούδια και χορούς έδινε ζωή και χαρά στους κατοίκους των χωριών στα οποία έμπαινε ο ΔΣΕ⁶¹. Οι γυναίκες ήταν επιφορτισμένες και με το ιδιαίτερο καθήκον της λεγόμενης «διαλυτικής δουλειάς» «στα στρατευμένα παρασυρμένα απ' τον εχθρό παιδιά του λαού».

«Η θαρραλέα ΠΕ λόχου, η σλαβομακεδόνησσια Ουρανία Πυροβότου της 105 ταξιαρχίας, μόλις προς το βράδυ κοπάζει η μάχη μαζεύει στο αμπρί 5-6 μαχήτριες κ' όλες μαζί με τηλεβόες αρχίζουν την εκπομπή της γυναίκας στα στρατευμένα παρασυρμένα απ' τον εχθρό παιδιά του λαού»⁶².

Στην Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση οι γυναίκες στέλχωσαν όλους τους λαϊκούς θεσμούς, τα Λαϊκά Συμβούλια, τη Λαϊκή Πολιτοφυλακή και τα Λαϊκά Δικαστήρια. Σε αυτό τον τομέα, τις βάσεις τις είχε θέσει η εμπειρία από την ΠΕΕΑ και η συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια ζωή και τους διοικητικούς θεσμούς. Αντίστοιχα, και οι γυναίκες των περιοχών της Ελεύθερης Ελλάδας στις οποίες δρούσε ο ΔΣΕ πρωτοστατούσαν στην παροχή φροντίδας, στα συσσίτια και στα λαϊκά νοσοκομεία. Μάλιστα, το πρώτο λαϊκό νοσοκομείο της Ελεύθερης Ελλάδας το διεύθυνε γυναίκα⁶³.

Όσο προχωρούσε ο πόλεμος, τόσο περισσότερο αναγνωρίζονταν οι στρατιωτικές ικανότητες και ο ηρωισμός των γυναικών. Κομβικό σημείο για την αλλαγή της θέσης των μαχητριών στον ΔΣΕ αποτέλεσαν οι 70 μέρες της μάχης του Γράμμου το καλοκαίρι του 1948. Από τότε οι περισσότερες μαχήτριες άρχισαν να αποκτούν αυτοπεποίθηση για τις πολεμικές τους ικανότη-

61. Ελένη Τραγγανίδα-Μακρυνιώτη, Μυρτιά του βουνού. Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας, ιδιωτ. έκδ, Αθήνα, 2014, σελ. 38.

62. [Ρ]ούλα [Ζ]αχαριάδη, Η Γυναίκα στη Μάχη του Γράμμου, ο.π., σελ. 354.

63. Τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949), ό.π., σελ. 153-154.

τες, ενώ οι άνδρες αξιωματικοί αναγνώρισαν την αξία τους ως μαχητριών και επιδίωκαν να τις έχουν στα τμήματά τους. Από ένα σημείο και έπειτα, λόγω της μαζικής εισόδου των γυναικών στον ΔΣΕ η ανάδειξη γυναικών αξιωματικών ήταν ένα ζητούμενο που είχε τεθεί επιτακτικά. Οι γυναίκες στελέχη, αξιωματικοί και υπαξιωματικοί, του ΔΣΕ ανέρχονταν κατά προσέγγιση σε 688⁶⁴. Από αυτές οι 262 ήταν πολιτικοί επίτροποι. Η πρώτη γυναίκα αξιωματικός πολιτικός επίτροπος ήταν η Μαρία Μπέικου⁶⁵. Αν και οι περισσότερες γυναίκες αξιωματικοί ήταν απόφοιτες των σχολών, υπήρχαν και γυναίκες που προήχθησαν «επ' ανδραγαθία», άλλες που τους απονεμήθηκε το ειδικό παράσημο «Ηλέκτρα», ενώ σε 55 δόθηκαν μετάλλια. Σε έναν απολογισμό τον Ιούνιο του 1949 εν είδει συμπερασμάτων από τη δουλειά στις μαχήτριες στον Γράμμο και το Βίτσι επισημαίνεται:

«[...] την ανάπτυξη της δουλειάς μας μαρτυρούν τα γυναικεία μας στελέχη. Σε αριθμό και σε απόδοση σήμερα τα γυναικεία μας στελέχη στα τμήματα του Γράμμου και του Βίτσι είναι καλλίτερα από κάθε άλλη φορά, παρόλη τη φθορά που έφερε ο πόλεμος. Οι υπεύθυνές μας έγιναν απαραίτητα στελέχη του στρατού μας. [...] Καινούργια στελέχη μας αναδεικνύονται καθημερινά μέσα από τη φωτιά του πολέμου και οι γυναίκες αξιωματικοί και υπαξιωματικοί τα έβγαλαν πέρα στις μάχες όπως οι άντρες»⁶⁶.

64. Για να θριαμβεύσει η ζωή, εκδ. Ριζοσπάστης, Αθήνα, 1996, σελ. 13.

65. Φιλομένη Τόλια, Πολιτικός επίτροπος – πολιτικός καθοδηγητής: ο θεσμός του πολιτικού επιτρόπου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ), ό.π., σελ. 495.

66. [Ρ]ούλα [Ζ]αχαριάδη, «Συμπεράσματα από τη δουλειά μας στις μαχήτριες των τμημάτων Βίτσι και Γράμμου», στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], τόμ. 2, ό.π., σελ. 427.

4.4. «Η ξεχωριστή πολιτική δουλειά στις γυναίκες»

Η μαζική συμμετοχή των γυναικών στον ΔΣΕ κατέστησε απαραίτητη μια ειδική προσέγγιση αφενός για την ενσωμάτωση τους σε έναν πολιτικό οργανισμό και αφετέρου για την προσαρμογή τους στις ανάγκες της στρατιωτικής ζωής και του πολέμου. Οι δυσκολίες με τις οποίες έρχονταν αντιμέτωπες καθημερινά οι γυναίκες, ως αποτέλεσμα των υπαρκτών αντιφάσεων ανάμεσα στους γυναικείους και τους στρατιωτικούς ρόλους που καλούνταν να επιτελούν ταυτόχρονα, επέβαλαν ξεχωριστή οργανωτική δουλειά όσον αφορά τις γυναίκες. Σε αυτή την κατεύθυνση, έπειτα από ειδική σύσκεψη γυναικών στο Γενικό Αρχηγείο στο χωριό Λυκόρραχη τον Φεβρουάριο του 1948, θεσμοθετήθηκε ο ρόλος της υπεύθυνης γυναικών ως βοηθού του πολιτικού επιτρόπου, αρχικά στη διοίκηση της κάθε ταξιαρχίας και αργότερα στα τάγματα, στους λόχους και στις διμοιρίες.

Ο ρόλος της υπεύθυνης γυναικών αποδείχθηκε κάτι παραπάνω από αναγκαίος. Ανάμεσα στις υπεύθυνες, που ήταν κυρίως γυναίκες έμπειρα στελέχη, και στις μαχητρίες αναπτύσσονταν σχέσεις μοναδικής τρυφερότητας και γυναικείας αλληλεγγύης, σχέσεις μητρικές, φιλικές και συντροφικές συνάμα. Η υπεύθυνη ήταν επιφορτισμένη με την πολιτική και ιδεολογική διαπαιδαγώγηση των μαχητριών, αλλά το πεδίο των αρμοδιοτήτων της επεκτεινόταν στην αντιμετώπιση οποιουδήποτε άλλου γυναικείου ζητήματος. Η «πεύκινη», όπως την αποκαλούσαν, διάβαζε ομαδικά στις κοπέλες σοβιετική λογοτεχνία, τις στήριζε ψυχολογικά, τις παρότρυνε να μιλούν στις συνελεύσεις, τους εξηγούσε τα δελτία ειδήσεων, τις έπειθε να φορέσουν παντελόνια. Στο πλαίσιο της πολιτικής δουλειάς στις γυναίκες, πέρα από τις μεικτές συνελεύσεις των ομάδων, πραγματοποιούνταν συσκέψεις, συζητήσεις και συνελεύσεις γυναικών, με μόνιμο στόχο τη μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή όλων των μαχητριών. Πολλές φορές ακολουθούσαν ψυχαγωγικές βραδιές με τραγούδια και απαγγελία ποιημάτων.

«Πρώτα δίσταζαν να μιλήσουν, κι όταν μιλούσαν, συνήθως σταματούσαν σε παράπονα, χαιρετισμούς, τυπικές γενικολογί-

ες, πολλές φορές σημειώσεις ούτε η υπεύθυνα της ταξιαρχίας δεν είχε. Τώρα είναι μεγάλη η κανοποίηση κι η χαρά που δίνουν οι συσκέψεις μας, φαίνονται σε αυτές οι πλούσιοι καρποί της δουλειάς που έχει γίνει και το ωρίμασμα που φέρνει ο πόλεμος»⁶⁷.

Επιπλέον, στην κατεύθυνση της διαφώτισης και της ξεχωριστής πολιτικής δουλειάς, από το 1948 είχαν αρχίσει να εκδίδονται εφημερίδες γυναικών. Το καλοκαίρι του 1948 εκδόθηκε το πρώτο φύλλο της Μαχητριάς ως κεντρικού οργάνου των μαχητριών του ΔΣΕ, που συνέχισε να εκδίδεται μέχρι το καλοκαίρι του 1949. Στην ύλη της περιλαμβάνονταν ανταποκρίσεις από τις μάχες, άρθρα και πολιτικοί σχολιασμοί. Άλλες εφημερίδες μαχητριών που εκδιδόνταν σε διάφορα μέρη στα οποία δρούσε ο ΔΣΕ ή σε μονάδες του ήταν οι παρακάτω: Αγωνίστρια, Ηλέκτρα, Θεσσαλιώτισσα, Παρτιζάνα, Παρτιζάνες του Βίτσι, Καθημερινά Νέα⁶⁸.

Εφημερίδα των γυναικών του ΔΣΕ

67. [Ρ]ούλα [Ζ]αχαριάδη, «Η γυναίκα στην πρώτη γραμμή του αγώνα», στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], τόμ. 1, ό.π., σελ. 480.

68. Οι εφημερίδες των γυναικών του ΔΣΕ βρίσκονται στο αρχείο του Επιμορφωτικού Κέντρου «Χαρίλαος Φλωράκης».

Ως συνέχεια των επιτευγμάτων της ΠΕΕΑ, το ζήτημα της μόρφωσης βρισκόταν στο επίκεντρο του έργου της ΠΔΚ και του ΔΣΕ. Πολλές μαχήτριες του ΔΣΕ, άλλωστε, ήταν δασκάλες. Σε αυτό το πλαίσιο, δόθηκε μεγάλη έμφαση στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, ενός φαινομένου-μάστιγα της υπαίθρου που έπληττε περισσότερο τις γυναίκες. Σε πολλά τμήματα το ποσοστό των αναλφάβητων έφτανε το 60-70% ⁶⁹, γεγονός που δημιουργούσε ένα αίσθημα ντροπής στις μαχήτριες, συντηρώντας τη διαφορά ανάμεσα στα στελέχη και τις κοπέλες της βάσης. Πολλές ήταν οι γυναίκες που φοιτώντας στα σχολεία αναλφάβητων που λειτουργούσαν στα στρατιωτικά τμήματα έμαθαν να γράφουν και να διαβάζουν. Η επαφή των γυναικών αυτών με την εκπαίδευση στο αντάρτικο υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές, έμπρακτες αποδείξεις του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη γυναίκα η Λαϊκή Δημοκρατία, που αγωνιζόταν να εγκαθιδρύσει ο ΔΣΕ. Την ίδια στιγμή, η τεράστια μείωση του ποσοστού του αναλφαβητισμού, που έφτασε και το 70% σε ορισμένες ταξιαρχίες, ήταν ενδεικτική του προοδευτικού ρεύματος που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στις γυναίκες.

Η είσοδος των γυναικών στο κομμουνιστικό κίνημα από την εποχή του Μεσοπολέμου είχε δημιουργήσει μια παράδοση στους κόλπους του ΚΚΕ. Παρότι, δηλαδή, οι γυναίκες συμμετείχαν με τους άντρες στις οργανώσεις, οι αυτόνομες γυναικείες οργανώσεις ήταν πάντα μια τάση και μια υπαρκτή ανάγκη, πρωτίστως για τις ίδιες τις γυναίκες. Την περίοδο της Κατοχής, η μοναδική αμιγώς γυναικεία οργάνωση ήταν, όπως είδαμε, η «Λεύτερη Νέα». Οι γυναίκες εντάχθηκαν μαζικά στην Εθνική Αλληλεγγύη και στην ΕΠΟΝ, ενώ στον ΕΛΑΣ, παρόλο που πολέμησαν μέσα από ξεχωριστούς σχηματισμούς, δεν συγκρότησαν αυτόνομη πολιτική οργάνωση. Στον ΔΣΕ η μαζική συμμετοχή των γυναικών του αγροτικού κόσμου και η δράση τους στα ίδια τμήματα με τους άντρες δημιουργούσαν πολλαπλά ζητήματα.

Έτσι, λοιπόν, στις 25 Οκτωβρίου 1948 ιδρύθηκε η Πανελλαδι-

69. Φ. Τόλια, Πολιτικός επίτροπος - πολιτικός καθοδηγητής: ο θεσμός του πολιτικού επιτρόπου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ), ό.π., σελ. 509.

κή Δημοκρατική Ένωση Γυναικών (ΠΔΕΓ) με την παρουσία 42 γυναικών εκλεγμένων αντιπροσώπων μέσα από συνελεύσεις. Στην ΠΔΕΓ συμμετείχαν οι μαχήτριες και οι υπόλοιπες γυναίκες της Ελεύθερης Ελλάδας, από το ΚΚΕ, τον ΔΣΕ, το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ), την ΑΦΖ (Antifasiste Front Zena / Αντιφασιστικό Μέτωπο Γυναικών) -την οργάνωση των ολαβόφωνων γυναικών- και από τη Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδας⁷⁰.

Ο σκοπός δημιουργίας της οργάνωσης ήταν εξαρχής η ζύμωση των γυναικών στο πολιτικό πεδίο, γι' αυτό και γινόταν ξεκάθαρο πως η ΠΔΕΓ δεν θα είχε οργανώσεις στα στρατιωτικά τμήματα του ΔΣΕ. Η μεγάλη συμβολή της ΠΔΕΓ έγκειται στο ότι όλη αυτή η τιτάνια προσπάθεια των γυναικών στον αγώνα του ΔΣΕ και τον πόλεμο εγγράφηκε συνειδητά στο γυναικείο κίνημα. Ενδεικτική ήταν η αναφορά στην Πανελλαδική Ομοσπονδία Γυναικών, την οργάνωση των γυναικών που είχε συγκροτηθεί μετά τον πόλεμο από κομμουνίστριες και προοδευτικές γυναίκες.

Μέσα από τη συστηματική πολιτική και ιδεολογική της δουλειά, η ΠΔΕΓ θα ολοκληρώσει τη διαμόρφωση των θέσεων του επαναστατικού κινήματος για το γυναικείο ζήτημα, στις νέες συνθήκες της μεταπολεμικής Ελλάδας «της ιμπεριαλιστικής κατοχής και του μοναρχοφασιστικού ζυγού»⁷¹. Όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαιο απαραίτητη προϋπόθεση για την πλατιά απεύθυνση και τον προσεταιρισμό των γυναικών στο λαϊκό

70. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η ΠΔΕΓ αμέσως μετά την ίδρυση θα ενταχθεί στην Παγκόσμια Δημοκρατική Ομοσπονδία Γυναικών (ΠΔΟΓ). Η ΠΔΟΓ ιδρύθηκε το 1945 στο Παρίσι. Αντιπρόεδρος της Ομοσπονδίας ήταν η Ντολόρες Ιμπάρρουρι (Πασιονάρια). Η ΠΔΕΓ θα λάβει μέρος στο 2ο Συνέδριο της ΠΔΟΓ που πραγματοποιήθηκε στην Ουγγαρία στα τέλη του 1948.

71. Σημειώνουμε πως σύμφωνα με τη διακήρυξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, στις 23/12/1947, πρωταρχικός σκοπός της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης ήταν «να συνεχίσει και να εντεινεί με όλα τα μέσα και με όλες τις δυνάμεις του λαού τον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας από το ζυγό των ξένων ιμπεριαλιστών και των οργάνων τους, για την αποκατάσταση της εθνικής ανεξαρτησίας, για την επικράτηση και τη νίκη της Δημοκρατίας στην Ελλάδα και για την κατοχύρωση των δημοκρατικών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ελληνικού λαού[...]».

δημοκρατικό κίνημα, ήταν κάθε φορά η γείωση του γυναικείου ζητήματος στις συγκεκριμένες συνθήκες της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας της χώρας. Αυτό συνέβη στο Μεσοπόλεμο, αυτό συνέβη στην Κατοχή αυτό θα συμβεί και στον Εμφύλιο.

Αφίσα του ΔΣΕ για την 8η Μάρτη

Στις συνθήκες του εμφυλίου λοιπόν το γυναικείο ζήτημα θα συναρτηθεί αναπόφευκτα με την πάλη ενάντια στον ιμπεριαλισμό και ειδικότερα με τον αμερικανικό από το 1947, ο οποίος με την πολυεπίπεδη επέμβαση του αποτελούσε το κύριο εμπόδιο για τη λαϊκή δημοκρατική αναγέννηση της χώρας. Ο χαρακτήρας δε της επέμβασης, που ονομάζεται από το ΚΚΕ δίχως περιστροφές Κατοχή, δεν αφήνει περιθώρια επιλογών σχετικά με το είδος της αντίστασης που χρειάζεται να αναληφθεί. Η αντίσταση λοιπόν οφείλει να είναι ένοπλη, αντιστοιχα όπως ήταν και στην «πρώτη Κατοχή» και σε αυτήν οι γυναίκες πρέπει να βρεθούν στην πρώτη γραμμή μέσα από τις τάξεις του ΔΣΕ.

Υπό αυτό το πρίσμα, στις συνθήκες της Ελλάδας του 1946- 1949, η γυναικεία χειραφέτηση περνούσε μέσα από την ολομέτωπη αναμέτρηση με τον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό. Μια αναμέτρηση που πέρα από στρατιωτική ήταν και πολιτική, ιδεολογική αναλογιστούμε το ιδεολογικό φορτίο «του ελεύθερου κόσμου» που κόμιζε η Αμερική ως ηγεμονική δύναμη του παγκόσμιου καπιταλισμού απέναντι στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Και σε αυτό το δεύτερο επίπεδο η πολιτική συμβολή της ΠΔΕΓ ήταν αποφασιστική. Η Αμερική σε σχέση με το γυναικείο ζήτημα είναι η ίδια Αμερική των ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων, του ρατσισμού και της σκληρής ταξικής καταπίεσης της αμερικανικής εργατικής τάξης. Οι αμερικανικές διακηρύξεις για την ισότητα των δύο φύλων είναι μόνο ψευδεπίγραφες. Και αυτό δεν το επιβεβαιώνει μόνο η αδυσώπητη πραγματικότητα της ζωής της μαύρης αμερικανίδας, ούτε μόνο η καθημερινότητα της λευκής αμερικανίδας εργαζόμενης. Ακόμα κι αυτό το πρότυπο της λευκής επιτυχημένης μεσοαστής αμερικανίδας μητέρας που πρόβαλλε το αμερικάνικο όνειρο, και του οποίου όψεις πολύ συχνά εμφανίζονταν στις προπαγανδιστικές διαφημίσεις του σχεδίου Μάρσαλ, εκτός των συγκεκριμένων ταξικών του σημάνσεων, αναπαρήγαγε στην πραγματικότητα όλα τα αστικά -και υποτιμητικά- για το γυναικείο φύλο στερεότυπα, για να συγκαλύψει την ωμή πραγματικότητα της Αμερικής των χιλιάδων βιασμών, της γενικευμένης πορνείας και της αντιμετώπισης της γυναίκας ως σεξουαλικού αντικειμένου. Σε αυτό το πλαίσιο δεν ήταν τυχαίο πως ο υποτιθέμενος «Ελεύθερος Κόσμος» δεν είχε κανένα πρόβλημα να θέσει υπό την προστασία του ένα καθεστώς τόσο

απροκάλυπτα πατριαρχικό και σεξιστικό όπως ο «μοναρχοφασισμός», που ακόμα και σε τυπικό νομικό επίπεδο αντιμετώπιζε τη γυναίκα με τον ίδιο τρόπο με την εποχή της βαυαροκρατίας, ως πρόσωπο δηλαδή «μειωμένης προσωπικής κατάστασης»⁷².

Κορυφαία στιγμή της δράσης της ΠΔΕΓ υπήρξε η διεξαγωγή της Α' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης, που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1949, σε ένα πολεμικό αμπρι στις Πρέσπες, την ημέρα της γυναίκας (8 Μαρτίου). Για την προετοιμασία της Συνδιάσκεψης έγινε εντατική οργανωτική δουλειά, συσκέψεις και συνελύξεις στελεχών. Παράλληλα, για την προπαγάνδισή της οργανώθηκε άμιλλα από τις γυναίκες του ΔΣΕ σε όλη την Ελλάδα, σε όλους του τομείς δράσης τους. Μοιράστηκαν τρικ και προκηρύξεις, εκδόθηκαν καινούριες εφημερίδες, δόθηκαν ηθικές αμοιβές και μετάλλια προς τιμήν της Συνδιάσκεψης, ενώ στην Ανατολική Μακεδονία οι κοπέλες της Λαϊκής Πολιτοφυλακής ανατίναξαν μόνες τους γέφυρα 20 μέτρων, που βρισκόταν λίγα μόλις μέτρα από τις δυνάμεις του κυβερνητικού στρατού⁷³. Στη Συνδιάσκεψη για πρώτη φορά βρέθηκαν στην Ελεύθερη Ελλάδα ξένες αντιπροσωπείες επτά γυναικείων οργανώσεων, ενώ παρευρέθηκαν 325 γυναίκες από όλη την Ελλάδα, πολλές από τις οποίες αναγκάστηκαν να περπατήσουν ακόμα και ένα μήνα για να φτάσουν, περνώντας μέσα από πολεμικές ζώνες. Χαρακτηριστικό ήταν το απόσπασμα στη Μαχητρία, που πλέον αποτελούσε την επίσημη εφημερίδα της ΠΔΕΓ:

«Δεκαοχτώ κοπέλες φτάσαμε στο χώρο της Συνδιάσκεψης σαν αντιπρόσωποι των μαχητριών του Κλιμακίου και των γυναικών της Νότιας Ελλάδας. Φτάσαμε ύστερα από 26 ολόκληρες μέρες πορεία, μέσα στα χιόνια και τις παγωνιές, αντιμετωπίζοντας θαρραλέα τους εχθρικούς κλοιούς και τις ενέδρες και παρακάμπτοντας τα ναρκοπέδια. Ξεκινήσαμε από το Καρπενήσι. Απ' την πρώτη κιόλας μέρα, στον αυχένα του Καρπενησιού, μας έπιασε χιονοθύελλα. Εμείς, όμως, είχαμε πάρει τη μεγάλη

72. Χρύσα Χατζηβασιλείου, Το ΚΚΕ και το Γυναικείο ζήτημα, ο.π., σελ. 12

73. [Ρ]ούλα [Ζ]αχαριάδη, «Η 1η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ. Η γυναίκα στην πάλη για λευτεριά και ειρήνη», στο Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή [...], τόμ. 2, ό.π., σελ. 258.

απόφαση να φτάσουμε εδώ πάνω, στη Λεύτερη Ελλάδα, στην καθορισμένη ημερομηνία και γι' αυτό αφηφούμε κάθε κίνδυνο. Με τα όπλα μας και φορτωμένες τους γυλιούς με τις σφαίρες και τις χειροβομβίδες ανεβαίνουμε τις ανηφοριές και κατεβαίνουμε τις απότομες κατηφοριές. Το χιονόνερο που πέφτει πάνω μας σε λίγα λεπτά φαίνεται σωστό κρύσταλλο. Τα μάτια δεν φαίνονται από τα παγωμένα στρώματα που 'χαν στοιβαχτεί το ένα πάνω στο άλλο, γύρω στις κόγχες. Τα μαλλιά μας είναι σκεπασμένα με κρύσταλλα. Ολόκληρες είχαμε μετατραπεί σε κινούμενα παγωμένα φαντάσματα»⁷⁴.

Η Συνδιάσκεψη των γυναικών, λίγους μόλις μήνες πριν από την υποχώρηση του ΔΣΕ, μέσα στο χιονισμένο σκηνικό στο Βίτσι υπήρξε μια ιστορική στιγμή στη διαδρομή των γυναικών στον ΔΣΕ. Για λίγες ώρες ο χρόνος του πολέμου πάγωσε και για πρώτη φορά μέσα σε αυτά τα τρία χρόνια αντάμωσαν τόσο πολλές γυναίκες, μίλησαν για όσα έκαναν, όσα πέρασαν και όσα ήθελαν ακόμα να κάνουν, συντονισμένες στους ρυθμούς του συνθήματος «Όλες στ' άρματα! Όλα για τη νίκη!».

«Για να φέρουμε την ειρήνη στον βασανισμένο τόπο μας θα πολεμήσουμε όσες κρατάμε το τιμημένο όπλο της λευτεριάς, με περισσότερη ορμή και δύναμη τους τυράννους που τη μισούν και την τορπιλίζουν [...]»⁷⁵.

74. <https://www.ekxf.gr/6-dialekseis-gia-ton-dse/4h-dialeksi/gynaikeis/>

75. [Ρ]ούλα [Ζ]αχαριάδη, «Η 1η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ. Η γυναίκα στην πάλη για λευτεριά και ειρήνη», ό.π., σελ. 263.

Στη Συνδιάσκεψη των γυναικών στο Βίτσι τον Μάρτιο του '49

5. Επίλογος

Η ήττα του ΔΣΕ στις μάχες στο Βίτσι και τον Γράμμο τον Αύγουστο του 1949 και η συγκροτημένη υποχώρηση των τμημάτων του από τον Γράμμο στην Αλβανία σήμαναν το τέλος της λαϊκής επανάστασης 1946-1949. Χιλιάδες μαχήτριες θα ακολουθήσουν το δρόμο της πολιτικής προσφυγιάς, ενώ άλλες που έπεσαν στα χέρια του εχθρού, φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν, στήθηκαν στο εκτελεστικό απόσπασμα. Εκείνες που έπεσαν μαχόμενες, έσπειραν τα ελληνικά βουνά από άκρη σε άκρη με κόκκινους σπόρους ελευθερίας και απαράμιλλου ηρωισμού.

Στις Λαϊκές Δημοκρατίες, η ΠΔΕΓ που είχε ιδρυθεί από τις μαχήτριες στο βουνό, θα διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην οργάνωση της ζωής των γυναικών στο νέο περιβάλλον των σοσιαλιστικών χωρών, καθώς και στην ένταξη τους στην παραγωγή και την εκπαίδευση, στην εκπλήρωση με άλλα λόγια του βασικού στόχου του κόμματος για την «κατάκτηση από τους αγωνιστές και τις αγωνίστριες των κάστρων της τέχνης, της επιστήμης, της μόρφωσης». Χιλιάδες γυναίκες θα εισέλθουν στα πανεπιστήμια και τις τεχνικές σχολές αποκτώντας ανώτατη μόρφωση και επαγγελματική εξειδίκευση και κατάρτιση ενώ χιλιάδες άλλες θα αναδειχθούν σε πρωτοπόρες εργάτριες σε όλο το εύρος της παραγωγής.

Σε συνθήκες ήττας, προσφυγιάς και απηνούς διωγμού, το ΚΚΕ έπρεπε άμεσα να βρει τις κατάλληλες πολιτικές και οργανωτικές μορφές που θα του επέτρεπαν να ανασυνταχθεί απέναντι σε έναν εχθρό που διακαώς επιδίωκε να μετατρέψει τη στρατιωτική νίκη του επί του ΔΣΕ σε πολιτική συντριβή του ΚΚΕ. Στη βάση της γυναικείας εποποιίας της πολεμικής δεκαετίας του '40, η κομματική δουλειά στο γυναικείο τομέα αποτέλεσε μια από τις βασικές πτυχές αυτής της προσπάθειας. Στην κατεύθυνση αυτή θα ενταχθεί η πολιτική και οργανωτική προπαρασκευή στο εσωτερικό του κόμματος, τόσο για την οργάνωση της ζωής των χιλιάδων πολιτικών προσφυγισσών που βρίσκονταν στις σοσιαλιστικές χώρες, όσο και για τη διατύπωση ενός πολιτικού πλαισίου πάλης για το γυναικείο ζήτημα προσαρμοσμένου στις απαιτήσεις των συνθηκών που διαμορφώνονταν στην Ελλάδα.

Το γυναικείο ζήτημα θα αποτελέσει βασικό άξονα του πολιτικού πλαισίου Δημοκρατία- Ανεξαρτησία- Ειρήνη με το οποίο το ΚΚΕ θα επιχειρήσει τη δυναμική του επανεμφάνιση, μέσα από τη συγκρότηση ενός μαζικού πολιτικού μετώπου. Περιγράφοντας τη θέση της γυναίκας στη μετεμφυλιακή εποχή τόνιζε: «Κάτω από την αμερικάνικη κατοχή η κατάσταση της γυναίκας είναι τραγική. Εργάτριες, υπάλληλοι, αγρότισσες, νοικοκυρές, όλες οι λαϊκές γυναικείες μάζες, οι οικογένειες των φαντάρων, των θυμάτων, οι συνταξιούχες κλπ ζουν μέσα στην πείνα και τη δυστυχία, κάτω από τον τρόμο ότι θα ξανακάνουν πόλεμο. Στη βάση αυτής της ανάλυσης διατυπώνονταν οι στόχοι πάλης του γυναικείου κινήματος για «το ψωμί, την ειρήνη, την προστασία του παιδιού, της μάνας, για τα δικαιώματα της γυναίκας, για την ανεξαρτησία της πατρίδας»⁷⁶. Επιστέγασμα της πολιτικής δουλειάς στο γυναικείο ζήτημα αποτέλεσε το «Σχέδιο Προγράμματος» του κόμματος το 1953, όπου η θέση της γυναίκας στη Λαϊκή Δημοκρατία περιγραφόταν ως εξής:

«Η γυναίκα σ' όλα είναι ίση με τον άντρα, έχει τα ίδια δικαιώματα μ' αυτόν και πρέπει να πάρει τη θέση που της ανήκει στην κοινωνική ζωή με τη συμβολή της σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ζωής της λαϊκής δημοκρατίας, στην παραγωγή, στον κρατικό μηχανισμό, στα συνδικάτα, στις επιστήμες και στις καλές τέχνες, στην εκπαίδευση, στην καταπολέμηση της αγραμματοσύνης, στην προστασία, αγωγή και ανάπτυξη του παιδιού, σ' όλες τις εκδηλώσεις της ζωής και πάλης του λαού»⁷⁷.

Στην Ελλάδα του '50, χιλιάδες γυναίκες βρίσκονταν έγκλειστες σε φυλακές και εξορίες, πολλές εκ των οποίων μαζί με τα ανήλικα παιδιά τους. Στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ θα παραμείνουν κρατούμενες τα μετεμφυλιακά χρόνια οι αγωνίστριες της ΕΠΟΝ, του ΚΚΕ, του ΔΣΕ. Γυναίκες αγρότισσες, ανήλικες, πολιτικά στελέχη, δασκάλες, θα οργανώσουν από κοινού τη ζωή τους μέσα στη φυλακή, θα συγκροτήσουν επι-

76. Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 7, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, σελ 216.

77. Ο.π., σελ. 645.

μορφωτικές ομάδες, χορωδίες και θα διεκδικήσουν καλύτερους όρους διαβίωσης. Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, περίπου 1.200 κομμουνίστριες μεταφέρθηκαν από το Τρίκερι στο κολαστήριο της Μακρονήσου, όπου υπέστησαν φριχτά βασανιστήρια από τους αλφαμίτες για να υπογράψουν δήλωση μετανοίας. Μετά τη Μακρόνησο, οι πεντακόσιες «αμετανόητες» που δεν απολύθηκαν, οδηγήθηκαν εκ νέου στο Τρίκερι, όπου παρέμειναν μέχρι το '53. Από το Τρίκερι, άρχισε η σταδιακή απόλυσή τους και τον Απρίλιο του 1953, είχαν μείνει 19 γυναίκες με φρουρά 10 χωροφυλάκων. Οι 19 αυτές γυναίκες μεταφέρθηκαν στον Αϊ Στράτη, μαζί με νέες κρατούμενες, προερχόμενες από μια καινούργια γενιά αγωνιστριών⁷⁸.

Το μετεμφυλιακό κράτος έθετε και πάλι τα παιδιά στο επίκεντρο των εκδικητικών πρακτικών του απέναντι στις γυναίκες του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και του ΔΣΕ. Εκείνες είχαν προσβάλλει, άλλωστε, όσο κανένας το πατριαρχικό δόγμα «Πατρίς - Θρησκεία - Οικογένεια», πυρήνα της ιδεολογίας του ελληνικού αστικού κράτους. Την περίοδο του Εμφυλίου, είχε προηγηθεί η ίδρυση των «παιδουπόλεων» της Φρειδερίκης, όπου χιλιάδες ανήλικα παιδιά οικογενειών ανταρτών της Ελεύθερης Ελλάδας αρπάχτηκαν και υπέστησαν τις φρικτές πρακτικές «αναμόρφωσης» του μοναρχοφασισμού για την αποκήρυξη των γονιών τους. Απειλώντας πως θα τους πάρουν τα παιδιά στις «παιδουπόλεις» οι κομμουνίστριες εξόριστες και κρατούμενες εκβιάζονταν προκειμένου να λυγίσουν και να υπογράψουν δήλωση. Ακόμα, στις αρχές του '50 πολλά ανήλικα παιδιά βρίσκονταν κρατούμενα στις φυλακές της Κηφισίας, όπου υπόμειναν ξυλοδαρμούς και βασανιστήρια.

[...] Σε λίγο φωνάζει να βγούνε έξω από το θέατρο οι ανταρτίνες, περίπου 120 γυναίκες, που ενώ υπέγραψαν στη Λάρισα, τις φέρανε επίτηδες μαζί μας από το Τρίκερι για να πάρουν το απολυτήριο εδώ στη Μακρόνησο και να φανεί έτσι πως υπογράψανε πολλές γυναίκες. Στη συνέχεια διατάζει να πάρουν τα μωρά από τις μωρομάνες με τα λόγια: « Δεν είναι άξιες αυτές

78. Σύλλογος Πολιτικών Εξοριστών Γυναικών, Στρατόπεδα Γυναικών. Χίος- ΤρίκεριΜακρόνησος- Αϊ Στράτης 1948-1954, εκδ. Αλφειός, Αθήνα, 2006, σελ. 10.

να μεγαλώνουν Ελληνόπουλα». «...Χθες ακόμα τα παιδάκια αυτά ψάχναν τις μανάδες τους μέσα σ' εκείνο το αλαλούμ που δημιούργησαν τα καφόνια τους με τις μετακινήσεις μας στις σκηνές. Γι' αυτό σήμερα τα έβλεπες να κρέμονται στο λαιμό της μάνας τους τόσο σφιχταγκαλιασμένα. Οι δήμιοι όμως τ' άρπαζαν με το ζόρι. Και το κλάμα των παιδιών αντήχησε πάνω σ' όλο το Μακρονήσι. Έσχισε τις καρδιές όλων μας. Κι όλα αυτά για να εκβιάσουν τις μανάδες τους και να πάνε να υπογράψουν ένα χαρτί που θα λέει: «Όλως αβιάστως και αυθορμήτως αποκηρύσσω με όλην την δύναμιν της ψυχής μου τον ξενοκίνητον συμμοριτισμόν, το εθνοκτόνον ΚΚΕ και τας παραφυάδας αυτού...» Αυτή ήταν η «δήλωση μετανοίας». Μα όσο έβλεπαν πως καμιά δεν κουνιόταν από τη θέση της, τόσο σκούλιαζαν ή άρχισαν τις κλωτσιές και τα μαλλιοτραβήγματα»⁷⁹.

Στο σκληρό μετεμφυλιακό περιβάλλον της εθνικοφροσύνης και του αντικομμουνισμού, το κομμουνιστικό κίνημα πολύ γρήγορα θα πετύχει την ανασύνταξη του. Στις αρχές του '50, με πρωτοβουλία του ΚΚΕ συγκροτείται η ΕΔΑ, ένα μαζικό πολιτικό μέτωπο που θα αμφισβητήσει έμπρακτα τους βασικούς κόμβους της αστικής στρατηγικής, ενώ παράλληλα το κόμμα διατηρεί τις παράνομες οργανώσεις του στην Ελλάδα. Μέσα από αυτές τις διεργασίες θα αρχίσει να αναδύεται μια νέα γενιά αγωνιστριών, εμπνευσμένη από τους αγώνες των γυναικών της δεκαετίας του 1940, οι οποίες σταδιακά βγαίνουν από τις φυλακές και τις εξορίες, έχοντας να αντιμετωπίσουν όλα τα εμπόδια που έχει θέσει το επίσημο κράτος για να τις εκδικηθεί. Παράλληλα, μέσα στο '50 -νέες κυρίως- γυναίκες του ΔΣΕ έρχονται παράνομα από τις ανατολικές χώρες για να συμβάλλουν στην ανασυγκρότηση των παράνομων οργανώσεων στην Ελλάδα.

Στη νέα εποχή, οι προκλήσεις για τις γυναίκες που αγωνίζονται είναι μεγάλες, καθώς στο σκληρό ταξικό περιβάλλον του '50 παλεύουν για την επιβίωση τους και την ίδια στιγμή αναμετρώνται καθημερινά με ένα σύστημα που επιστρατεύει όλα του τα ιδεολογικά εργαλεία προκειμένου να τις κλείσει και πάλι στο σπίτι. Ωστόσο, παρά το κατασταλτικό κόμμα εναντίον τους,

79. Απόσπασμα από το βιβλίο της Νίτσας Γαβριηλίδου, *Μακρόνησος, Απόψε χτυπούνε τις γυναίκες*, ιδιωτ. έκδ., Αθήνα, 2004.

εισερχόμενες μαζικά στην εργασία, αλλά και την εκπαίδευση, οι γυναίκες θα αναπτύξουν πολύπλευρη μαζική δράση στους μεγάλους εργατικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες που ξεσπούν τα μετεμφυλιακά χρόνια, φτάνοντας στην κορύφωση τους στα μέσα του '60. Τα χρόνια της δικτατορίας, για την πλειοψηφία των αγωνιστριών του '40, την πόρτα τους θα χτυπήσει ο ασφαλίτης για να τις οδηγήσει και πάλι στα ξερονήσια και τις φυλακές. Το νήμα των γυναικείας αντιστασιακής δράσης θα πιάσουν χιλιάδες γυναίκες μέσα από τις γραμμές του αντιδικτατορικού αγώνα, πολλές εκ των οποίων θα υποστούν τα φριχτά βασανιστήρια της οδού Μπουμπουλίνας.

*

Μέσα από τις πολλαπλές διαδρομές της ταξικής πάλης των επομένων δεκαετιών, εγγράφοντας νίκες και ήττες, το γυναικείο κίνημα παραμένει σήμερα δυναμικά στο προσκήνιο, καλούμενο να αναμετρηθεί με τα νέα ερωτήματα που η δομική κρίση του εγχώριου καπιταλιστικού συστήματος προβάλλει. Σε αυτό ακριβώς το φόντο η γνώση της ιστορίας του γυναικείου κινήματος, πόσο μάλλον της κορυφαίας του στιγμής, αυτής του ΔΣΕ, αποτελεί πολύτιμο εφόδιο για την επεξεργασία και τη διαμόρφωση των νέων θέσεων μάχης του. Όχι ως μια μουσειακού τύπου μνήμη αποκομμένη από τη σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά ως ζώσα ιστορία, ως οργανικό μέρος της "κίνησης που καταργεί την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων".

Η βαθιά ρωγή που προκάλεσε η συμμετοχή των γυναικών στο ΔΣΕ, ως μια μοντέρνα επανάσταση γυναικών στο μεταπολεμικό κόσμο, διάνοιξε μονοπάτια που ακόμη τα διανύουμε, ορίζοντες του 'Καινούργιου Ουρανού', της ταξικής απελευθέρωσης και της γυναικείας χειραφέτησης.

Βιβλιογραφία

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ», Κλειώ (Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία), τεύχ. 3, Καλοκαίρι 2006, Θεσσαλονίκη, εκδ. Επίκεντρο.

– Η Γυναίκα της Αντίστασης, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2013.

– «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο Η. Νικολακόπουλος – Α. Ρήγος – Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2003.

Γαβριηλίδου, Νίτσα, Μακρόνησος. Απόψε χτυπούνε τις γυναίκες, ιδιωτ. έκδ., Αθήνα, 2004.

Γαζή, Έφη, Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2011.

Γκράμσι, Αντόνιο, Γράμματα από τη φυλακή, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα, 2005.

Δημοκρατικός Στρατός. Φωτογραφική αναπαραγωγή από τα πρωτότυπα τεύχη του περιοδικού «Δημοκρατικός Στρατός», 2 τόμοι, εκδ. Ριζοσπάστης, Αθήνα, 1996.

Ένγκελς, Φ., Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975.

Ζαχαριάδης, Νίκος, Δέκα χρόνια πάλης. Προς την ΙΙΙ Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1978.

Καραγιώργη, Μαρία, Μέχρι την Απόδραση, εκδ. Φυτράκης/Ο Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1989.

Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974.

– Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 4, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975.

– Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 5, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981.

– Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 6, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.

— Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τόμ. 7, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.

Κολλοντάι, Αλεξάντρα, Το γυναικείο ζήτημα από την πρωτόγονη κοινωνία στη σημερινή εποχή, εκδ. Πύλη, Αθήνα, 1987.

Λατίφη, Κατίνα, Τα απόπαιδα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1999.

Λένιν, Β.Ι., «Η μεγάλη πρωτοβουλία», στο Άπαντα, τόμ. 39, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.

— «Για τα καθήκοντα του γυναικείου εργατικού κινήματος στη Σοβιετική Δημοκρατία. Λόγος στην IV εξωκομματική συνδιάσκεψη των εργατριών της Μόσχα. 23 του Σεπτεμβρίου 1919», στο Άπαντα, τόμ. 39, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.

— «Η Διεθνής ημέρα των εργατριών», στο Άπαντα, τόμ. 40, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983.

Μανιτάρα- Ζώργιου, Κατίνα, Αετόπουλο, Μαχήτρια, Αξιωματικός του ΔΣΕ στη Ρούμελη, Αυτοέκδοση, Αθήνα, 2015.

Μαρξ, Κ. - Ένγκελς, Φ., Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994.

Μάρξ-Ένγκελς- Λένιν, Για το γυναικείο Ζήτημα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.

Μαρξ, Κ., Το Κεφάλαιο, τόμ.1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.

Μάστορα-Ψαρογιάννη, Όλγα, Στο δρόμο του χρέους, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2009.

Μπέμπελ, Αύγουστος, Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός, εκδ. Ιστορικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1981.

Μπούμη - Παπά, Ρίτα, «Αν βγω περίπατο με τις νεκρές μου φίλες», στο Χίλια σκοτωμένα κορίτσια, εκδ. Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1964.

Παρτσαλίδου, Αύρα, Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2017.

Πολιτικό Γραφείο της ΚΕ του ΚΚΕ, «Διάλεξη για το γυναικείο ζήτημα, στο Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τχ. 1, Γενάρης - Φλεβάρης 2006.

Σειρηνίδης, Άρης, Όλοι στ' άρματα, όλα για τη νίκη! Ο λαϊκός

επαναστατικός πόλεμος του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας 1946-1949, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2021.

Συλλογικό, Για να θριαμβεύσει η ζωή, εκδ. Ριζοσπάστης, Αθήνα, 1996.

Συλλογικό, Γυναίκες στην Αντίσταση, Μαρτυρίες, έκδοση της Κίνησης «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», Αθήνα, 1982.

Σύλλογος Πολιτικών Εξοριστών Γυναίκων, Στρατόπεδα Γυναικών. Χίος- Τρίκερι- Μακρόνησος- Αϊ Στράτης 1948-1954, εκδ. Αλφειός, Αθήνα, 2006.

Τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2016.

Τόλια, Φιλομένη, Πολιτικός επίτροπος - πολιτικός καθοδηγητής: ο θεσμός του πολιτικού επιτρόπου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ), Διδακτορική Διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2019, σελ. 470.

Τραγγανίδα-Μακρυνιώτη, Ελένη, Μυρτιά του βουνού. Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας, ιδιωτ. έκδ, Αθήνα, 2014.

Τσέτκιν, Κλάρα, Ο Λένιν για τη γυναίκα, εκδ. Μνήμη, Αθήνα, 1983.

Φαφάλιου, Μαρία, Κορίτσια σε περικλειστούς χώρους. Μαρτυρίες 1942-1952, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2020.

Φλούντζης, Αντώνης, Χαϊδάρι, Κάστρο και Βωμός της Εθνικής Αντίστασης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986.

Χανδρινός, Ιάσωνας, Το τιμωρό χέρι του λαού, Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα, 1942-1944, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2012.

Χατζηβασιλείου, Χρύσα, Το ΚΚΕ και το Γυναικείο ζήτημα, εκδ. Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, Αθήνα, 1946.

Χρυσικοπούλου, Μαίρη, Γυναικείες μορφές της Αιτωλοακαρνανίας, ιδιωτική έκδοση, Αγρίνιο, 2000.

Στον συμπυκνωμένο χρόνο του Εμφυλίου, για πρώτη φορά οι γυναίκες συμμετείχαν με τέτοιο δυναμισμό στην ταξική πάλη, ανατρέποντας προκαταλήψεις ριζωμένες βαθιά στην ελληνική κοινωνία, και μάλιστα σε αυτή της υπαίθρου της δεκαετίας του 1940. Η ιστορία των μαχητριών του ΔΣΕ αποτελεί μια πτυχή της ιστορίας του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα και ταυτόχρονα μια ιστορία γυναικών ποτισμένη με το αίμα τους. Μια ιστορία με ρίζες στην εποχή του Μεσοπολέμου, όταν το κίνημα της γυναικείας χειραφέτησης έκανε τα πρώτα αποφασιστικά του βήματα. Η εποχή αυτή σηματοδότησε την είσοδο των γυναικών στην παραγωγή και τη συμμετοχή τους στους πρώτους ταξικούς αγώνες. Με την έναρξη της Κατοχής, η μεγαλειώδης είσοδος των γυναικών στην Αντίσταση αποτέλεσε κομβικό σημείο στην ιστορία του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα. Μέσα από την ένταξή τους στις οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, στην Εθνική Αλληλεγγύη και την ΕΠΟΝ, αλλά και μέσα από τη συμμετοχή τους στον ένοπλο αγώνα του ΕΛΑΣ, οι γυναίκες εισέβαλαν στον δημόσιο χώρο και πήραν μέρος στον αγώνα για την κοινωνική απελευθέρωση. Αυτή την παρακαταθήκη στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας οι γυναίκες την έκαναν κτήμα τους, την απογείωσαν και πραγματοποίησαν τη δική τους Έφοδο στον Ουρανό.